

CSIBI NORBERT

„Tolna vármegye német községeit három csoportban meglátogatni szándékozom...”¹

*Steuer György kormánybiztos jelentése a völgyiségi
németek közösségeiről, 1923. szeptember 10.*

*„I intend to visit the German villages of Tolna county in three groups...” – Report
by György Steuer, Government Commissioner on the German communities in the
Völgyiség, 10th September 1923.*

The following report was written by György Steuer, Government Commissioner for Germans in Hungary (1922–1929) during his first year in office. His task at that time was to draw up proposals for the Prime Minister for the treatment of Germans in Hungary. The report on his tour in the German villages of the Völgyiség can be an important source on the local situation of the German village population in the early 1920s. The source provides us a kind of snapshot from below on the social and cultural conditions of the German villages of the district, furthermore, it give us insight on their mentality and local socio-political movements. We may see all of this, of course, through the lens worn by Steuer – honed to the focal points indicated in the introductory study. Seeing through Steuer’s eyes, it is also clear that, in addition to economic issues, the school question was at the centre of discussions during the visits of the government commissioners. Also, Steuer did not directly detect the presence of Reichsdeutsch (alldeutsch) in the municipalities, but only referred to it in general, unspecific remarks. This further shows how important it is to find sources and aspects of the study of Hungarian–German coexistence, that do not focus attention exclusively on the history of the conflicts, since these were not the fundamental determinants of the events of everyday life.

Keywords: Germans in Hungary, Government Commissioner for Germans in Hungary

¹ MNL TVL IV. B. 401. 1923. év doboza: 178/1923. Steuer György kormánybiztos levele Tolna vármegye főispánjának, 1923. július 25.

Bevezető

Steuer György, a magyarországi németajkúak kormánybiztosa 1923. július 5-én levelet intézett Jankó Ágoston Tolna vármegyei főispánhoz, melyben a megye német községeinek közelgő meglátogatásáról értesítette a helyi közigazgatás első emberét.² A posztra éppen egy évvel korábban³ kinevezett Steuer jelezte, hogy három ütemben tervezi az utazást, melyet augusztus 4. és 10. között a völgyeségi járásban kíván megkezdeni. A körút menetrendjében rögzítették, hogy a hét nap alatt felkeresendő 16 község⁴ környékén fekvő települések közül melyek előljáróit hívja meg tanácskozássra a járási főszolgabíró. Az indulás Szekszárdról történt, ahol a főispán által összehívott értekezleten⁵ ismertették a kormánybiztosi feladatkört, illetve gazdasági, kulturális és szociális kérdésekről tárgyaltak. Utóbbiakról a felkeresett községekben – képviselőtestületi ülések keretében – először a „*falusi nép hivatott vezetőivel, a községi jegyzővel, lelkésszel és tanítókkal, a községi előljárókkal és képviselőtestületi tagokkal, valamint a gazdakörök és szövetkezetek, egyes társadalmi osztályok vezetőivel*” kívánt beszélni a kormánybiztos, és jelezte, hogy „*magával a néppel is közvetlenül fogok összeköttetésbe lépni, hogy esetleges jogosult kívánságait tőle is megtudjam*”. Külön hangsúlyozta, hogy „*közérdekű és hazafias*” kormánybiztosi munkáját a „*magyar nemzeti közélet keretein belül, a fennálló törvények értelmében Méltóságoddal, a törvényhatóság első tisztviselőjével és a közigazgatási és tanügyi hatóságokkal teljes egyetértésben, a németajkú lakosság gazdasági, kulturális és szociális érdekeinek megóvása érdekében óhajtom elvégezni*”.⁶ A cél megvalósulása érdekében kíséretébe magasabb rangú vármegyei tisztviselő beosztását is kérte. Az utazásra végül néhány nap csúszással került sor (augusztus 7. és 13. között), az erről készült jelentés, a hozzá kapcsolódó javaslatokkal pedig szeptember 10-én készült el.

A levél, a látogatás és a miniszterelnökség keretében létesített kormánybiztosi állás is az 1918 utáni magyarországi németnépességpolitika több jellemző sajátosságát világítja meg. Ennek fókuszában két tényező állt: egyfelől a magyarországi

² MNL TVL IV. B. 401. 1923. év doboza: 178/1923. Steuer György kormánybiztos levele Tolna vármegye főispánjának, 1923. július 25.

³ A levél szerint 1922. július 6-án.

⁴ Ezek a következők voltak: Szekszárd, Kakasd (Belacz, Ladomány), Bonyhád (Börzsöny), Cikó (Mócsény, Palatinca), Szálka (Grábóc), Bátaapáti, Mórág, Nagymányok (Kismányok, Máza, Váralja), Majos, Izmény, Apar (Hant), Mucsfa (Lengyel), Bonyhádvarasd (Tabód), Nagyvejke (Kisvejke, Kisdorog, Kovácsi, Závod), Tevel, Zomba, Dőrypatlan.

⁵ Erre meghívták a vármegye alispánját és főjegyzőjét, a kir. tanfelügyelőt, a járási főszolgabíró, a nemzetgyűlési képviselőket, a vármegyei gazdasági egyesület elnökét és titkárát, valamint a vármegyei közéletben résztvevő más egyéneket.

⁶ L. az 1. l. ábjegyzetet.

németség feletti megfelelő kontroll gyakorlása és az asszimilációt célul tűző identitásformálás, másfelől elsődleges cél volt az is, hogy a béketárgyalásokra készülő kormány meggyőzze a győztes hatalmakat arról, hogy a magyarországi kisebbségeket a nemzetközi elvárásoknak megfelelő módon kezelik.⁷ E szellemenben kapta az 1919. augusztus 7-én hivatalba lépett Friedrich-kormányban a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere posztot Bleyer Jakab, a magyarnémetség (*Deutschungar*) szellemi vezetője,⁸ aki már augusztus 20-án rendeletet adott ki a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról. Bleyer egyik közeli munkatársa a minisztériumban a németység ügyeivel foglalkozó államtitkára, Steuer György (1875–1943) lett.

Steuer az 1918 utáni magyar nemzetiségpolitika egyik fontos, másodvonalbeli szereplője volt. A dél-bácskai (Bács-Bodrog vármegye) palánkai járásban született, egy Palona (ma: Plavna) nevű multietnikus községben, ahol a magyarokkal német és sokác lakosok éltek együtt. A budapesti jogi egyetem elvégzése után a Honvédelmi Minisztériumban kezdte pályafutását, ahol 1917-re már főosztályvezetői szintig vitte.⁹ Ekkor elfogadta Torontál vármegye főispáni posztját, illetve alapító elnöke lett a rövid életű, Wekerle Sándorhoz kötődő *48-as Alkotmánypart* vármegyei szervezetének.¹⁰ Főispáni működése alatt a megye lakosságának, így az itt élő szerbségnek is bizalmát élvezte.¹¹ A háború végén azonban le kellett mondania, és a terület elvesztése miatt ő volt az utolsó torontáli főispán.

A nemzeti kisebbségi minisztérium államtitkáraként 1919 és 1922 között működött. Kezdetben még Bleyer politikájával azonosult,¹² de kettejük viszonya hamarosan feszültségektől terhessé, már-már ellenségessé vált.¹³ Steuer ugyanis konzekvensen a korabeli magyar közvélemény és a hivatalos körök szemléletét osztotta, amely a magyar kultúrfőlny és a szupremácia megőrzésének, az elmúlt

⁷ Stöckert 2014. 25.

⁸ A 1918 utáni időszakban kibontakozó, felülről szervezett német nemzetiségi mozgalom már ekkor két ágra szakadt. A Brandsch Rudolf vezette erdélyi százok a magyarországi németek autonóm jogaiért szólaltak fel, míg Bleyer Jakab kezdetben elvetett minden autonómiatervezetet. Erről l. Seewann 2015. 184–192. Az 1919 januárja utáni időszakban Brandsch Burgenland Ausztriához csatolása mellett állt ki, míg Bleyer ekkor már a területi autonómia megoldását támogatta. Marchut 2014. 52.

⁹ Dévavári 2018. 594.

¹⁰ Sajti 2016. 40.

¹¹ Sajti 2016. 45.

¹² Az államtitkári posztra Bleyer javasolta, aki szerint ekkor Steuer volt a hazai németység körében az egyik legnépszerűbb ember, őt személyesen pedig Steuer társadalompolitikai elkötelezettsége győzte meg. Spannenberger 2005. 43.

¹³ Spannenberger 2005. 46.

viszonyok visszaállításának szükségességét hangsúlyozta.¹⁴ Ez az elgondolás – amelynek képviselői szerint az ország megcsonkításáért a túlságosan megengedő, dualizmus kori liberális nemzetfelfogás volt okolható – a trianoni trauma hatására még fel is erősödött, és a revíziós politika részeként ennek a politikának a felülvizsgálatát követelte.¹⁵ Bleyer ellenben a kisebbségi jogok tényleges érvényesítésére törekedett,¹⁶ bár 1917-ben a keresztény-konzervatív *Neue Post* szerkesztőjeként még maga is Steuer véleményével értett egyet, aki ekkor felszólította az értelmiséget, hogy legyenek a német nemzet vezetői és törekedjenek a magyar hegemonia megerősítésére.¹⁷ Később azonban Bleyer visszalépett, Steuer viszont reálpolitikai megfontolások mentén lavírozni próbált.¹⁸

Hamar kiderült azonban, hogy a kormányzat Bleyert csak arra használja, hogy a kedvezőbb határmegvonás érdekében becsületes nemzetiségi politikát színleljen.¹⁹ A békekötés után erre már nem volt szükség, így Bethlen István miniszterelnök a magyarországi németiség önálló politikai szerveződését egyre inkább pártoló Bleyert ejtette,²⁰ a nemzeti kisebbségi minisztériumot pedig – miután átmenetileg a Külügyminisztérium alá rendelték, Steuer államtitkár hatáskörét pedig folyamatosan szűkítették – 1921 végén, a sikeres soproni népszavazást követően felszámolták,²¹ a hozzá kapcsolódó feladatokat és jogköröket pedig szétesztették. A miniszterelnökség keretében – Pataki Tibor államtitkár vezetésével – felállították a Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályt, mely a Belügyminisztériummal és a Honvédelmi Minisztériummal szoros együttműködésben²² gyűjtötte az információkat a hazai németsegről és koordinálta a velük kapcsolatos kormányzati munkát. E mellett 1922-ben létrejött – szintén a miniszterelnökségen belül – egy kormánybiztosi pozíció, kifejezetten a magyarországi németiség számára, amit azok létszámadataival igazoltak.²³ Ezzel a lépéssel a nemzeti kisebbségi minisztérium

14 Ezt mutatja egy 1919 szeptemberében készített részletes államtitkári jelentése is, melyet a Délvidék szerb megszállás alatti viszonyairól készített. Ebben úgy fogalmaz, hogy az itt élő nemzetiségeket, a szerbeket leszámítva „*még a múltban fennállott sérelmek sem indítják arra, hogy az anyaországgal szemben hűtlenné váljanak és bajaik orvoslását valamely új államban keressék, hanem az egész vonalon azt kívánják, hogy a magyar állam kötelékében továbbra is megmaradjanak...*” Idézi: Sajti 2012. 45.

15 Marchut 2020. 48.

16 Spannenberger 1999. 67.

17 Spannenberger 2005. 36.

18 Spannenberger 2005. 41.

19 Seewann 2015. 194.

20 Spannenberger 1999. 69.

21 Spannenberger 1999. 195.

22 Az átszervezés hátteréhez l. Spannenberger 1999. 71–72.

23 A délszlávok esetében a miniszterelnökségen belül egy szakreferenst és egy titkárt alkalmaztak. Spannenberger 1999. 72.

felszámolását is ellensúlyozni szándékoztak, hogy az a revízió külpolitikai céljai szempontjából az ne jelentsen hátrányt.²⁴

Az utóbbi pozíció betöltésére a kormányzat Steuer Györgyöt találta meg, akit a Bleyerrel való szakítást követően nála mérsékeltebbnek és lojálisabbnak tartottak, és aki egyébként személyesen irányította a nemzetiségi minisztérium felszámolását.²⁵ Steuer az új megbízást először nem akarta elfogadni, hanem azt egy Bethlenhez intézett memorandumban feltételekhez kötötte.²⁶ A fizetés megemlése mellett a kormány stabil támogatását kérte, mivel államtitkári működése alatt korábban azt tapasztalta, hogy a helyi közigazgatási hatóságok nem hajlandók a kormányhatározatok végrehajtására.²⁷ Amúgy Steuer a kisebbségpolitika kapcsán elsősorban az általános gazdasági és kulturális szervezkedés támogatását, az iskolakérdés tapintatos és körültekintő kezelését látta fontosnak, és hangsúlyozta a kormányfőnek, hogy – ellentétben a radikálisabb szemléletűekkel – ő a feladatát magyar-nemzeti alapon kívánja ellátni.²⁸

Bethlen 1922. július 6-án tájékoztatta Steuert konkrét feladatköréről, melynek részeként havonta legalább 8–10 napot köteles volt a némettség körében tett körutazásokra, kiszállásokra szentelni. A kormánybiztosi hivatal önálló költségvetéssel nem rendelkezett, munkáját mindössze egy titkárnő segítette.²⁹ Feladata az volt, hogy a miniszterelnök számára megfelelő javaslatokat dolgozzon ki a némettség kezelésére vonatkozóan, mely elsősorban a korábban említett megfigyelésre, információszerzésre és az asszimilációt elősegítő identitásformálásra törekedett, egyre inkább az állam magyarosító törekvéseinek eszköze lett.³⁰

Bár a kormánybiztosi poszt nem járt tényleges intézkedési jogkörökkel, elsősorban véleményező-javaslattevő szerv volt, a német közösség körében végzett információgyűjtés szempontjából fontos szerepet töltött be. Bethlen az alábbiakban jelölte meg teendőit: a német ajkú polgárok gazdasági, kulturális és szociális ügyeiben való tájékozódás, információgyűjtés és véleményformálás;

²⁴ Spannenberger 1999. 72.

²⁵ Spannenberger 1999. 52.

²⁶ Spannenberger 1999. 73.

²⁷ Ez az általa tapasztalt jelenség valójában annak a taktikának a részét képezte, melynek keretében kormányzati szinten lehetett engedményeket tenni a nemzetiségeknek, de azokat középszinten a közigazgatás mérsékelte, illetve végrehajtásukat szabotálta. Erről bővebben l. Vitári 2019.

²⁸ Spannenberger 1999. 74. Spannenberger Norbert értékelése szerint Steuer a kor szellemét megtestesítő „keresztény nemzeti magyar köztisztviselő” prototípusa volt, aki német származása és hivatali előlete alapján nem vált radikálissá. Az általa betöltött – a külpolitikai céloknak alárendelt – nemzetiségi „álintézményre” és a hozzá hasonló „lojális magyar svábokra” a Bethlen-kormányzatnak szüksége volt, ami viszont Bleyerék szemében árulóvá tette. Spannenberger 1999. 79.

²⁹ Spannenberger 1999. 74.

³⁰ Marchut 2020. 51.

a panaszok és kívánságok meghallgatása és azok közvetítése a Miniszterelnökség felé; ugyanakkor a németajkú lakosság társadalmi irányítása s e lakosság körében a magyar hazához való ragaszkodás érzésének ápolása és erősítése. E mellett a felvázolt ügykörön kívül figyelmét a hazai németeket érdeklő minden ügyre ki kellett terjesztenie.³¹

Ebben a minőségében és ilyen háttér mellett került sor az 1923 augusztusi völgyeségi kormánybiztosi látogatásra. Ennek idejére esett az addig főleg lokális öntudattal bíró magyarországi németiség magasabb szintű identitásformálásának kezdete, az országos szintű összetartozás-tudatot is kifejezni hivatott Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) megalakítása. A hivatalos alakuló közgyűlést ugyan 1924. augusztus 3-án tartották, de a szervezet létrehozásának előkészítése már az előző évben elkezdődött. A kormány kérésére az MNNE elnöke a felvidéki cipszer származású Gratz Gusztáv korábbi külügyminiszter lett, az ügyvezető alelnöki posztra ugyan Bleyer Jakabot választották, viszont az elnökség tele volt a kormány embereivel. Innentől kezdve Gratz és Bleyer konfliktusa az 1920-as években – kicsit hasonlóan a korábbi Steuer és Bleyer közötti feszültséghez – fokozatosan éleződött. Bleyer egyre határozottabban törekedett a német nyelv és kultúra életben tartására és a német népcsoportot megőrzésére, azzal együtt, hogy a hazai németiséget továbbra is a magyar nemzet részének tekintette, a hazához való hűségüket fontosnak tartotta, a megkezdett vagy befejezett asszimilációs folyamatokat pedig egyáltalán nem törekedett visszafordítani. Másfelől e céljai megvalósításához igénybe vette a birodalmi németiség (német népközösség) külföldről érkező támogatását is, viszont nem akart az ausztriai és a németországi védelmi szervezetekhez hasonló programot megvalósítani.³² Utóbbi tényező miatt a magyar kormányzat folyamatosan a német állam külső beavatkozására és az ott kibontakozó „völkisch-gondolatra” mint fenyegetésre hivatkozott.

A magyar kormányzat viszont egyértelműen arra törekedett, hogy – ekkor az MNNE révén – minél szélesebb körben tudja ellenőrizni a hazai németiség irányzatait és mozgalmait, a helyi közigazgatás és a társadalmi szervezetek révén is érvényesítve az 1920 és 1940 közötti időszakban érvényesülő „elnyomó kisebbségpolitikát”.³³ Az MNNE ebből az alaphelyzetből adódóan ugyan nem tudott autonóm német szervezatként működni, és nem vált a magyarországi németiség

³¹ Marchut 2020. 53. A feladatkör meghatározó eleme volt a területek meglátogatása, a németiséggel való közvetlen kapcsolattartás, panaszaik tisztázása és megoldási javaslatok kidolgozása. A megbízás szerint a kormánybiztosnak „valós és nem kitalált vagy sugallt kívánságokkal kell foglalkoznia” – Spannenberger 1999. 73.

³² Vitári 2023. 108–109.

³³ Seewann 2015. 195. A két világháború közötti magyar kisebbségi jogalkotás gyakorlatba való átültetéséről és a helyi közigazgatás szerepéről l. Marchut 2020., az egyházak szerepéről pedig l. Grósz 2014.

hatékony érdekvédelmi szervezetévé sem, de mégis fontos tényezője volt a hazai németiség csoporttá válásának.³⁴ A városi németiség ugyan már korábban erősen asszimilálódott, a falusi németek identitása pedig erős lokális kötődéseket mutatott,³⁵ viszont a kibontakozóban lévő német nemzetiségi mozgalommal szemben az alsó fokú közigazgatás részéről megfogalmazott „agitációs vád” ebben a helyzetben csoportképző tényező lett.³⁶

Steuer a németajkú közösségek látogatását a kormányzat szempontjainak érvényesítésével végezte, és közben érzéketlen maradt a németiség kisebbségi törekvéseivel szemben,³⁷ az MNNE megalakítását is kifejezetten ellenezte.³⁸ Marchut Réka megállapítása szerint Steuer és a helyi közigazgatás viszonya súrlódásokkal volt teli. Utóbbiak ugyanis vagy nem kívántak a nemzetiségi kérdéstről – mint nem létezőnek tekintett ügyről – tárgyalni, vagy egyenesen a kisebbségi jogok nem kívánt érvényesítőjének tekintették a kormánybiztost. Másfelől a németiség sem találta meg vele a hangot, mivel érdekeik kormány felé való képviselétét nem látta megvalósulni.³⁹ Ráadásul minél inkább érezte Steuer a helyi hatóságok ellen-szenvét, annál inkább áthelyeződött tevékenységének súlypontja a német lakosság tényleges problémáival való foglalkozásról az önálló össznémet érdekképviselő megteremtésén fáradozó „Bleyer-csoport” elleni fellépésre.⁴⁰ A kormánybiztos 1923-ra a kisebbségi kérdést pusztán adminisztratív kérdésnek tartotta, mely nem igényel önálló német kulturális és gazdasági szervezeteket, mivel azok a magyar érdekekkel ellentétes „össznémet” tendenciákat erősítenék.⁴¹

Steuer György kormánybiztosi posztjáról végül 1929-ben mondott le, mikor a kiskundorozsmai választókerület országgyűlési képviselője lett.⁴² Az 1923 és 1929 közötti időszakban az MNNE a korábbiakhoz képest fontosabb tényezője lett a kormányzati németépolitikának, melyet a kormány ezen – és a közigazgatás szervein – keresztül próbált befolyásolni, a kormánybiztosi hivatal viszont jelentéktelenné vált.⁴³ Bár Steuer feladatait lelkiismeretesen teljesítette, abban

³⁴ Vitári 2015. 18.

³⁵ Marchut 2020. 49.

³⁶ Marchut 2020. 53.

³⁷ Marchut 2020. 55.

³⁸ Marchut 2014. 55. Ugyan az MNNE megalapítása körüli vitákban Steuer alul maradt, de ezt követően is igyekezett terhelő bizonyítékokat gyűjteni Bleyerről és mozgalmáról, valamint a Németországból származó „pángermán sajtóról”. Bleyer lejárata érdekében annak 1918 óta bekövetkezett szemléletváltását próbálta hangsúlyozni. Spannenberger 1999. 78.

³⁹ Marchut 2014. 55., illetve a problémáról részletesen l. Vitári 2019.

⁴⁰ Ez 1922 szeptemberében oda vezetett, hogy Bleyer „nemzeti-magyarnak” jellemezte Steuert, aki nem a németajkú lakosság érdekeit képviseli. Spannenberger 1999. 75.

⁴¹ Spannenberger 1999. 78.

⁴² Stöckert 2014. 26.

⁴³ Seewann 2015. 239–244.

ekkor már nem talált örömet, és elárulva is érezhette magát, mivel a kormánybiztosi hivatalt a miniszterelnök – már létrehozásától kezdve – ideiglenesnek tekintette, és csak ehhez mértén támogatta. Steuert a továbbiakban is elsősorban gazdasági és szociálpolitikai kérdések foglalkoztatták,⁴⁴ és a Délvidék viszonyait továbbra is különösen szívén viselte.⁴⁵

A trianoni Magyarországon élő németek létszáma a dualizmuskori mintegy kétmillió főről 550 ezerre csökkent, a 7,6 millió fős összlakosság mintegy 6,9%-ára, ami a hazai nemzetiségek közül így a legnépesebb lett.⁴⁶ Legtöbben Baranya, Bács–Bodrog és Tolna vármegyékben éltek (25–35%)⁴⁷, de egyes járásokban arányuk jóval nagyobb volt. A Steuer által felkeresett völgyeségi járásban 1920-ban a hivatalos statisztika szerint összesen 37.007 fő élt, melyből 29.259 fő volt német (79,06%), 7.436 magyar (20,09%), a magyar nyelvet pedig 22.003 fő (59,45%) beszélte.⁴⁸ Országos viszonylatban alapvetően a németiség körében is folyamatban volt a magyar nyelvűvé válás, de ez az 1930-as évekre megállt,⁴⁹ és egyes területeken, így Pest-Pilis–Solt–Kiskun vármegye egyes részein disszimilációs folyamatok indultak el – nem függetlenül a politikai–közéleti folyamatoktól, diskurzusoktól.⁵⁰ A népi írók körében például az 1930-as években felerősödött a vita a németek – magyarok rovására történő – dunántúli térnyeréséről,⁵¹ ezzel összekapcsolódva pedig az egyre erősödő németországi befolyásról, melyet a pángermán agitációtól való félelem táplált.⁵²

A többségi népességgel keverten élő vidéki németek nagy része mezőgazdasággal, őstermeléssel foglalkozott, de jelen voltak az ipari munkásság, elsősorban a bányászat és a kohászat területén is, míg a szellemi foglalkozásúak körében viszonylag alacsony volt az arányuk.⁵³ A Völgyeségben élő németek – elsősorban

⁴⁴ Ő volt a Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesületének elnöke. Sajti 2012. 55.

⁴⁵ 1941 júliusában – már magánemberként – terjedelmes memorandumot írt a kormány számára a visszacsatolt területről, melyben élesen bírálta a magyar csapatok bácskai bevonulását és a katonai közigazgatás németekkel és szerbekkel kapcsolatos politikáját. Vö. Sajti 2012.

⁴⁶ Grósz 2020. 65.

⁴⁷ Marchut 2014. 27.

⁴⁸ Népszámlálás 1920. 42–43.

⁴⁹ A hazai németiség száma 1930-ban országosan mintegy 478 ezer fő volt, ami hozzávetőleg 15%-os csökkenést jelentett a korábbi adatokhoz képest. Azonban éppen az 1930-as évek mozgalmi (Kameradschaft, Volksbund) felerősítették a németiség öntudatát, szerveződését, de ennek ellenére is 1941-re is csak az asszimiláció megállása detektálható. Vö. Vitári 2020.

⁵⁰ Marchut 2014. 28.

⁵¹ A témához kapcsolódó „hidasi harang”-ügyről l. Spannenberger 2009., Vitári 2018.; A 18. századi betelepítéskor, betelepüléskor szegényen érkező, de magyar földön meggazdagodó németek kliséjének cáfolatához l. Vitári 2024.

⁵² Marchut 2014. 27.; a német birodalomhoz fűződő kapcsolatokról részletesen l. Vitári 2023. 536–563.

⁵³ Marchut 2014. 37.

gazdasági magatartásuk és mentalitásuk révén – jelentősen meghatározták a járás arculatát.⁵⁴ Ezért is izgalmas, hogy az 1923 nyarának végén ide látogató kormánybiztos milyen adatokat gyűjtött gazdasági, szociális és kulturális állapotukról, problémáikról.

Az alábbiakban közölt jelentés⁵⁵ Steuer kormánybiztosi működésének elején, a fent említett hangsúly-áthelyeződési folyamatnak azon a pontján készült, amikor még a német lakosság tényleges problémáival foglalkozott, és próbált ezekre felsőbb szinteken megoldásokat találni. Így a völgyeségi körútról készült beszámolója fontos forrás lehet a falusi németiség lokális helyzetére vonatkozóan az 1920-as évek elejéről. A jelentés településenként írja le a helyi előljárókkal folytatott megbeszélések eredményeit, majd egy összegző értékelést követően javaslatot tartalmaz a miniszterelnök számára a további teendők kapcsán. Segítségével egyfajta alulnézeti pillanatképet kapunk a járás német községeiről, a helyi szociális, kulturális viszonyokról, mentalitásukról és a lokális társadalmi-politikai mozgásokról, természetesen a Steuer által viselt – és a jelzett fókuszpontokra megcsiszolt – szemüvegen keresztül. Utóbbi a magyar nemzetiségpolitika szempontjait és az ehhez való németésen belüli viszonyulás árnyalatait is felvillantja. Másfelől az is látható, hogy a kormánybiztosi látogatások alkalmával a gazdasági kérdések mellett az iskolakérdés állt a beszélgetések középpontjában, és a községekben Steuer direkt módon nem észlelt birodalmi német (alldeutsch) jelenlétet, erre csak általános, konkrétumok nélküli megjegyzésekben utalt. Ez is mutatja, hogy mennyire fontos a magyar–német együttélés vizsgálatához megtalálni azokat a forrásokat és szempontokat, melyek nem kizárólag a konfliktusok történetére irányítják a figyelmünket, mivel a mindennapi élet eseményeit alapvetően nem ezek határozták meg.⁵⁶

⁵⁴ A dél-dunántúli németek mentalitásáról I. Solymár 2003. (Különösen: Gazdaság-centrikus értékrend, gazdasági magatartás. Adalékok a dél-dunántúli németek mentalitás-történetéhez: 71–130.; Szorgalom és takarékoság: a dél-dunántúli németek gazdasági magatartásának, gazdasági mentalitásának két fő vonása: 131–142.)

⁵⁵ A jelentést Steuer valószínűleg felhasználta a következő összefoglaló elkészítéséhez: *A magyarországi német ajkúak kormánybiztosa. Áttekintés a kormánybiztosi feladatkörből kifolyólag a Magyar Kir. Miniszterelnök Úrnak és a Miniszterelnök Úr útján a szakminisztereknek előterjesztett javaslatokról, azoknak végrehajtásáról és végre nem hajtásáról. 1922. évi július 3-tól 1924. évi május hó 11-ig.* Forrás: MNL OL, K 28, 93 cs., K 28–193–M.E.–1925–C–89.

⁵⁶ A magyarországi németiség és a magyarság történetének egyfajta kölcsönös konfliktustörténetként való elbeszélése ellen, illetve annak konfliktus-szintenként való differenciáltabb szemlélete mellett érvel: Vitári 2023. 44–48.

Forrásközlés⁵⁷

A magyarországi németajkúak m. kir. kormánybiztosa
V., Wurm-utca 1. sz.

192/1923. sz.

M. Kir. Miniszterelnök Úrnak,

Budapest

Tolna vármegye völgyeségi
járás német közösségeinek
meglátogatása.

A folyó évi 4747. szám nagybecsű rendeletre Tolna vármegyében a völgyeségi járásban, Kakasd, Bonyhád, Cikó, Szálka, Bátaapáti, Mórág, Nagymányok, Majos, Izmény, Apar, Mucsfa, Bonyhádvarasd, Nagyvejke, Tevel, Zomba és Dőrypatlan községeket augusztus hó 7-től augusztus hó 13-ig meglátogattam és az említett községek meglátogatásáról jelentésemet a következőkben van szerencsém előterjeszteni:

I. Értekezlet Szekszárdon⁵⁸

Augusztus hó 7-én d. e. ½ 10 órakor

A vármegyeházán – amint ez a többi vármegyében is történt – Éri Márton alispán úr elnöklete alatt értekezlet tartatott. Az értekezleten részt vettek: a kir. tanfelügyelőség, gazdasági egyesület és a sajtó képviselői, Dr. Szongott Edvin bonyhádi tb. főszolgabíró.

A kormánybiztosi feladatkör ismertetésekor rámutattam arra, hogy a németajkú lakosság gazdasági, kulturális és szociális ügyeit kormánybiztosi feladatkörömből kifolyólag a magyar nemzeti közélet keretein belül, a fennálló törvények és rendeletek értelmében, a falusi nép hivatott vezetőivel, jegyzőivel, lelkésszel és tanítókkal, a közigazgatási és tanügyi hatóságokkal, valamint a vármegyei közélet irányadó tényezőivel egyetértőleg óhajtom elintézni.

⁵⁷ MNL TVL IV. B. 401. 1923. év doboza: 718/1923. A jelentés szövegét a mai helyesírás szabályai szerint közölöm.

⁵⁸ Szekszárd jelenlévő népessége 1920-ban: 14.025 fő (13.631 magyar, 299 német, magyarul beszélő 13.972 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

Mindenképp arra törekszem, hogy a németajkú lakosság jogosult kívánságait olyképp elégsük ki, hogy a magyarság és németiség szellemi, érzelmi és lelki egységét, a német lakosságnak a magyar hazához fűződő hagyományos hűségét és ragaszkodását ápoljuk és erősítsük.

Éri Mihály⁵⁹ alispán úr ismerte a német kormánybiztos eddigi hazafias közéleti munkáját, bizalommal van a kormánybiztosság hazafias és közérdekű működése iránt.

Az allddeutsch mozgalomnak⁶⁰ agitációját azonban aggodalommal nézi. Perczel Dezső ny. vármegyei aljegyző, bonyhádi lakos telefonon közölte, hogy aggodalommal van a német kormánybiztos kiszállása iránt. Az alispán úr Perczel Dezsőt megnyugtatta.

Az alispán úr rámutatott arra, hogy Jung Miklós tanfelügyelő tapintatos eljárásával, kiváló tanügyi szakértelmével és fáradhatatlan munkásságával rendet teremtett a német községek iskoláiban. A lakosság önként tért vissza a magyar nyelvű tanításra és emellett a gyermekeknek anyanyelvükön való tanítása is biztosítva van.⁶¹

A Tolna vármegyebeli német lakosságnak a magyar államhoz fűződő két évszázados hagyományos hűségére zavarólag hatott körülbelül 20 évvel ezelőtt a bonyhádi *Bauernbund*nak Betnár Béla⁶² által legszélsőbb irányba terelt működése. Ez a mozgalom nem csak nemzeti szempontból okozott csaknem helyrehozhatatlan bajokat, hanem a *Bauernbund* című bank⁶³ nagy anyagi károsodásokat is okozott a német lakosságnak.

⁵⁹ Elírás, helyesen: Éri Márton.

⁶⁰ Össznémet-mozgalom (nagynémet mozgalom, pángermán-mozgalom), melyen itt Steuer a Jakob Bleyer által vezetett mozgalmat érti, nem pedig a birodalmi németek szervezeteit.

⁶¹ Az önkéntes visszatérés gyakran külső ráhatásra történt.

⁶² Bonyhádon 1910. március 6-án alapította meg 130 németlakta falu képviselője a *Deutsch-Ungarischer Landes Bauernbund*ot (Magyarországi Németek Országos Gazdaszövetsége). Céljuk a parasztság és a kisiparosok gazdasági felemelkedésének segítése volt. Vezetője Betnár Béla, aki a Nagyatádi Szabó István vezetésével működő 48-as Függetlenségi Gazdapárt országos választmányi tagja volt, így annak politikáját képviselte helyi szinten a *Bauernbund* révén. (Szóts 2001. 113.) Célja a német kisgazdák összefogása és csatlakoztatása volt a Nagyatádi által 1908-ban alapított Magyarországi Kisbirtokosok Szövetségéhez. (Farkas 1993. 245., 248.) Bonyhádon 1909-től *Deutsch-Ungarischer Bauernbund*, 1913-tól *Bauernbund* néven hetilap is megjelent, 1921-től két hetente adták ki. Ennek első szerkesztője szintén Betnár Béla volt 1914-ig. (Rózsa 2006. 21.)

⁶³ *Bauernbund Bank* A.G. (Gazdasági Bank RT.): 1911. augusztus 27-én jegyezték be, első vezérigazgatója Betnár Béla volt, az igazgatóság bonyhádi németekből állt. Legfontosabb feladata a telekvásárlás, bérlés és az ingatlanközvetítés (felvásárlás, parcellázás) segítése volt kisbirtokosok számára, e mellett áruforgalmi központot létesítettek, mely a kis- és középbirtokok gépesítését hatékonyan támogatta. A háborúig sikereket ért el (Vas megyében 1200, Tolnában 499, Baranyában 1400 k.holdat vásároltak és parcelláztak), de 1914 után megtörte a kezdeti lendületet, Trianon és a gazdasági válság csódbé vitte a pénzügyintézetet. (Szóts 2001. 113–114.)

A Károlyi-forradalom után és a kommunizmus alatt kialakult legszélsőbb német nemzetiségi mozgalmak is megzavarták a magyar és német lakosság közéleti együttműködését, érzelmi és lelki egységét.⁶⁴

Ezeknek a nemzet- és néprontó nemzetiségi mozgalmaknak Tolna vármegye alispánja egyszer s mindenkorra elejét akarja venni.

A megtartott értekezleten a következő közérdekű kérdésekben kérték Nagyméltóságod nagybecsű támogatását:

- 1.) A *Bonyhád és Vidéke* című lap kiadása. Ez a lap Kovách Ágoston délvidéki menekült bonyhádi lakos szerkesztése alatt és Budapesten a Stadiumban⁶⁵ ki-nyomatva 4 oldalú magyar, 4 oldalú német szöveggel jelenik meg. Ennek a lapnak a kiadásához a kormány támogatását kéri.
- 2.) A német *Schutzbund*⁶⁶ által Csonkamagyarországon kifejtett *alldeutsch működésnek mindenképp elejét kellene venni és meg kellene szüntetni.*

Magyarország Németországnak szövetségese volt. A magyarországi német lakosság kétszáz éve, hogy Magyarországon él, nyelvét és faji sajátosságait megtartotta, sváb maradt. Ezt csak úgy érthette el, hogy a magyar állam oly messzemenő közszabadságot és jogvédelmet, a magán- és közéleti boldogulásnak oly messzemenő lehetőségeit biztosította, amelyet a világ egyetlenegy állama sem biztosított volna.⁶⁷

A magyar kormány diplomáciai úton kérje fel a német birodalmi kormányt, hogy a német *Schutzbund* *alldeutsch* működését Csonkamagyarországon szüntesse be, mert a magyar nemzet jó hírnevét rontó és annak becsületébe gázoló, támadó és csipkedő aknamunkájával a magyarságnak Németországhoz, mint volt szövetségesehez fűződő rokonszenvét és a szükséges együttműködés tudatából fakadó együttérzését aláassa és idővel teljesen megszünteti. Az *alldeutsch* mozgalom a magyarországi német lakosságnak nemhogy használna, hanem határozottan ártalmára van.

⁶⁴ Konkrétumok nélküli utalás, talán a Tanácsköztársaság idején a különféle tanácsokban szerepet vállaló „kommunista” németekre.

⁶⁵ 1922-ben alapított kiadói és nyomdai vállalkozás: Stádium Könyvkiadó (Stádium Irodalmi és Nyomdai Vállalat). 1936-ban beolvadt a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.-be, nyomdája 1945 után Szikra Nyomda néven a Magyar Kommunista Párt tulajdonába került.

⁶⁶ *Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslandsdeutschtum*: németországi társadalmi ernyőszervezet, célja a külföldi németiség összefogása, érdekképviselete és anyagai támogatása. A német kormány ezen keresztül is igyekezett nyomást gyakorolni a magyar döntéshozókra. (Eiler 2020. 30–31.) Ehhez hasonló volt még a Verein für das Deutschtum im Ausland, e kettő bonyolította az említett támogatási rendszert.

⁶⁷ Ez az állítás erős túlzás. Bár kétségtelen, hogy Magyarországon jobb volt a németiség helyzete, mint Romániában vagy Szerbiában, de a nemzetiségi kifejlődés adminisztratív gátjaival itt is szembe kellett nézniük. Még az 1868-as nemzetiségi törvény gyakorlatba való átültetése sem történt meg. Erről l. Vitári 2018; Vitári 2023. 83–91.; Seewann 2015. 47–49.

A német Schutzbund ne Magyarországon, ahol 200 évig fenntartotta magát a németiség, hanem a Balkán utódállamokban fejtsse ki népmentő működését, ahol a német lakosság a magyar közszabadságot visszasírja és ha csak 10 évig is ott él, a sokkalta alacsonyabb műveltségű Balkán népbe, a román és szerb népbe teljesen bele fog olvadni.⁶⁸

- 3.) Az iskolán kívüli népművelődés közérdekű feladatainak a Tolna vármegyei németajkú lakosság körében minél sikeresebb megvalósíthatása céljából a tolnavármegyei gazdasági egyesület és a tolnavármegyei kultúregyesület részére megfelelő kormánytámogatás volna biztosítandó.

Az Uránia⁶⁹, a Szabadoktatási Tanács⁷⁰ és a Falu Szövetség⁷¹ vállvetett erővel, diapozitív központnak Szekszárdon való felállításával a legközhasznúbb és leghazafiasabb működést fejthetne ki Tolna vármegyében.

Az értekezleten az a kívánság is felmerült, hogy a diapozitív előadásokhoz a szövegkönyvek németre lefordíttassanak.

A tolnavármegyei németajkú lakosság két évszázadon keresztül a magyarsággal szellemi és lelki egységben elválaszthatatlanul egybeolvadt, gazdaságilag és kultúrailag gyarapodott, a magyar nemzeti közéletnek oly erős gazdasági és kulturális tényezőjévé vált, mely az ország újjáépítését célzó nagy honmentő munkánál nélkülözhetetlen.

Ennélfogva és miután az alldeutsch mozgalom egész súlyával főleg Tolna vármegye német lakosságára fogja magát vetni és a legcsekélyebb hibából és

⁶⁸ A helyzet leírása jelentős árnyalásra szorul: az utódállamokban a németeknek voltak szervezeteik (amelyeket ugyan olykor tényleg feloszlattak) és voltak felsőbb iskoláik is, míg Magyarországon ilyenek nem jöttek létre. Voltak gazdasági szövetkezeteik, melyek Magyarországon csak az 1940-es években alakultak, voltak ifjúsági szervezeteik, melyek nálunk csak 1941-től jöttek létre, s voltak parlamenti képvisellel rendelkező német pártok is, ami itt fel sem merült ebben az időszakban. Seewann 2015. 239.

⁶⁹ *Uránia Tudományos Társaság*: 1897-ben a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére alapított tudományos ismeretterjesztő egyesület, mely népszerű előadások és felolvasások rendezésével foglalkozott. 1899 novemberében kezdte működését az *Uránia Tudományos Színház*, mely a századfordulón népszerű szabadoktatás (felnőttnevelés) ügyét diapozitív sorozatok gyártásával és kölcsönzésével segítette. (Forrás: <https://urania-nf.hu/tortenet>, 2023. november 8.)

⁷⁰ *Országos Szabadoktatási Tanács*: 1911-ben hozta létre a vallás- és közoktatásügyi miniszter az országos jellegű közművelődési egyesületek és szabadoktatói szervezetek küldöttjeiből, a közoktatásügyi, honvédelmi, kereskedelmi és földművelésügyi minisztériumok, a székesfőváros egy-egy megbízottjából, valamint az általa kinevezett nyolc előadó tanácsosból. Feladata a szabadoktatás kérdéseinek véleményezése és ellenőrzése volt. (Déri 1915. 21.)

⁷¹ „Falu” *Országos Földműves Szövetség* (Faluszövetség): 1920. május 26-án alakult érdekképviseleti szövetség, melynek alapítói Rubinek Gyula, Nagyatádi Szabó István, Sokorópátkai Szabó István és Meskó Zoltán voltak. Tagságát főleg dunántúli kisbirtokosok és alföldi nagygazdák alkották, tevékenységét elsősorban kulturális téren fejtette ki, illetve sok faluban olvasóköriként funkcionáló politikáló fórum volt. (Udvarvölgyi 2008. 6.)

mulasztásból az aldeutschok az egész magyarországi német lakosságra nézve a magyar állam és kormány ellen a legerősebb vádakat fogják kovácsolni.⁷²

Tolna vármegye gazdasági és kulturális egyesületét az iskolán kívüli népművelődés feladatainak minél sikeresebb megoldhatása céljából a legmészszebbmenően támogatni kellene.

Az iskolán kívüli népművelődés feladatainak és a kormánytámogatás módzatainak megtárgyalására Tolna vármegye főispánja és alispánja, a szekszárdi kir. tanfelügyelő, a gazdasági és közművelődési egyesület, valamint a német kormánybiztos bevonandó volna.

A szekszárdi értekezlet után Szongott Edvin bonyhádi szolgabíró tb. főszolgabíró kíséretében megkezdtem a völgyeségi járás német községeinek látogatását.

Nevezett főszolgabíró a legnagyobb odaadással és lelkesedéssel támogatott felette nehéz, úgyszólván emberfeletti munkámban, melyet 16 községben, a legnagyobb lelkiismeretességgel és körültekintéssel, eddigi sokoldalú közéleti működésem összes tapasztalatainak latba vetésével, lehetőleg a legnagyobb sikerrel végezni igyekeztem.

II. Kakasd⁷³

Augusztus hó 7. d. u. 3 órákor

A községházán a községi előjáróság és képviselőtestület tagjainak, a községi jegyzőnek, plébánosnak és tanítónak bevonása mellett a következő kérdéseket tárgyaltam meg:

1.) Birtokreform, házhelykérdés. Körülbelül 140 földigénylő jelentkezett. Rokkant katonák, hadiözvegyek és hadiárvák, földnélküliek, törpebirtokosok, kisiparosok. A földigénylők Dóry Frigyes és Komlóssy József szomszéd községbeli birtokosoktól igényelnek földet.

Felhívtam a lakosság figyelmét arra, hogy Dóry Frigyes közismeretes mintabirtokából alig kaphatnak földet, mert a törvény tiltja a mintaszerűen kezelt birtokok megcsonkítását.

A lakosság erre felhívta a figyelmemet, hogy Dóry Frigyes birtokának 40 kat. hold kaszálója, mely valamikor a Bezerédy család tulajdonában volt, Kakasd község határába beékelődik és 1 ½ km távolságban van a községtől. Ezeknek a kaszá-

⁷² Ténylegesen ettől a kormányban még 1930-ban sem igazán tartottak, ugyanis egy, az év novemberében készült memorandum szerint úgy látták, hogy a mezőgazdaságból élő német népesség a politikai képviseltét a nem etnikai alapon szerveződő, régiók feletti pártok keretében biztosítva látja, így nincsenek önálló ambíciói ezen a téren. L. Vitári 2023. 133–134.

⁷³ Kakasd jelenlévő népessége 1920-ban: 1.182 fő (43 magyar, 1.139 német, magyarul beszél 547 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

lónak a megváltását a rokkant katonák, hadiözvegyek és hadiárvaik igénylik, akik állattenyésztéssel foglalkoznak.

Házhelyek, miután megfelelő területek nem állnak rendelkezésre, nem voltak kioszthatók.

2.) A „malomárok” miatt emelt panasz.

A községi kaszálókat kettészeli a Dóry Frigyes vízimalma vizének levezetésére szolgáló 3 ½ km hosszú árok. Ezen az árkon csak két híd vezet keresztül és ez felette megnehezíti a községi kaszálók megközelítését. Hogyha a kaszáló egyik felében felrakják a lekaszált szénát, a kaszálóknak az árok által kettéválasztott másik részéről a szénát kocsival csak az árok végén levő hídon keresztül, nagy kerüléssel lehet elhordani, ami sok idővesztéssel jár.

Dóry Frigyes vízimalmáról a víz a kaszálók felett levő határszéli úgynevezett völgyeségi árok segítségével is levezethető volna.

A vízimalomárok főleg szegényebb emberek kaszálóit szeli ketté és ezeknek nagy károkat és legnagyobb elkeseredéseket okoz.

Ennek a panasznak megszüntetése iránti eljárás régóta folyamatban van, de a panasz elintézését még mindig nem nyert.

Ennélfogva a községi lakosság kéri, hogy a községi kaszálókat kettészelő árok mielőbb hordassék be és a Dóry-féle vízimalom vizének levezetésére a völgyeségi árok jelöltessék ki.

A községi lakosság panaszja, amint ez a bemutatott térképekből és tárgyalási iratokból beigazolást nyert, teljesen jogosult és sürgős orvoslást igényel.

3.) Iskolakérdés.⁷⁴ A róm. kat. iskolában magyarul folyik a tanítás. A gyermekeknek német nyelven való tanítását a lakosság nem tartja kielégítőnek. A gyermekek

⁷⁴ A kérdés rendezésének alapja a 4800/1923. ME sz. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására (Belügyi Közlöny, 1923. július 1. 1131–1136.) volt. Ennek 18. §-a alapján jelent meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter 110478. VIII. a. sz. rendelete (1923. augusztus 24.), mely a nemzetiségi népiskolák három típusát hozta létre. Az A-típusú iskolákban nemzetiségi anyanyelvű oktatás folyt a magyar nyelv kötelező tanítása mellett, a B-típusúakban felerészben oktattak nemzetiségi nyelven és felerészben magyarul különböző tantárgyakat, a C-típusú iskolákban pedig teljesen magyar volt az oktatás nyelve, a nemzetiségi nyelve pedig kötelező tantárgyként volt jelen. A rendeleti garancia ellenére a C-típus mellett alig fordult elő a másik két típusú oktatási forma, ez alól a németek jelentettek némi kivételt. A Gömbös-kormány 1935-ben az A- és C-típusokat megszüntette, de német nyomásra a második Teleki-kormány visszaállította az 1923-as állapotot. (Kállai 2023. 109.) Az anyanyelvi oktatás 1868-as népiskolai törvény szerinti garantálása az 1879 és 1914 közötti időszak iskolapolitikájának köszönhetően jelentős mértékben szűkült. Az anyanyelvi nemzetiségi iskolák száma 1905-re megfelelőzdött, ebben az időszakban a németek majdnem ezer iskolát veszítettek. A sok szülő által preferált, magyar és német kéttannyelvű iskolák száma is kétharmadával csökkent az 1880 és 1905 közötti időszakban, és ezt az iskolatípust 1910-ben meg is szüntették. Az 1923-as rendelet fenti kategóriái közül a völgyeségi járást is magában foglaló Sváb Törökország területén 1928/29-ben csak 12 A-típusú iskola működött. Seewann 2015. 47–49., 245.

anyanyelvükön csak írni és olvasni tanulnak, számolni és levelet írni anyanyelvükön nem tudnak.

A földrajzot és a történelmet a gyermekek anyanyelvükön nem tanulják és így szüleiknek, akik a tanítás eredménye iránt állandóan érdeklődnek, a tanításról beszámolni nem tudnak.

Az egyik gazda felhozta, hogy fiával a magyar történelemről elbeszélgetve és Kálmán királynak a boszorkányokról tett kijelentését megkérdezve meggyőződött, hogy a gyermekek németül nem tudják elmondani, hogy mit tanultak a magyar történelemből.

A lakosság körében a németnyelvű tanítás elhanyagolása miatt nagy elkeseredés volt észlelhető, amit sokan külső agitációra vezetnek vissza.

4.) Hirdetményeknek német nyelven való megjelenítése.

A községházán kifüggesztett hirdetményeket a községi lakosság német nyelven is kéri megjelentetni, mert a lakosság a magyar anyanyelvű hirdetményeket nem érti meg.

A községházán a következő hirdetményeket találtam: a gabonaüszög elleni védekezés, a gazdasági gépmunkásoknak kötelező balesetbiztosítása.

Ezeket a hirdetményeket – bár azokra a kíséretemben volt főszolgabíró nézete szerint szükség nincs, mert azok tartalmát dobszó útján teszik legsikeresebben közhírré – miután közhasznú felvilágosítást nyújtanak, a magyar nyelven kívül németül is közhírré kellene tenni.

A hirdetményeket azonban rövidebb és érthetőbb szöveggel, könnyebb áttekinthetés végett alcímekkel ellátva kellene kibocsátani.

III. Bonyhád⁷⁵

Augusztus 7. d. u. 6 óra és augusztus 8. délelőtt

Bonyhád községnek ipari és kereskedelmi fejlődése nagy lendületet vett és rövidesen Tolna vármegyének legvirágzóbb kereskedelmi és ipari gócpontja lesz.

A községházán tervbe vett értekezlet előtt a község értelmiségével megismerttettem a kormánybiztosi feladatkört, ami az értelmiség megnyugtatására szolgált. Erre annál is inkább szükség volt, mert tudomásomra jutott, hogy Nagyméltóságodnak Bonyhádról sürgönyözni akartak, hogy Nagyméltóságod Tolna vármegyébe történt kiküldetésemet vonja vissza.

A községházán tartott értekezleten a kormánybiztosi feladatkör ismertetése után, valamint augusztus 8-án délelőtt különböző helyeken tett látogatásom alkalmával a következő kérdéseket tárgyaltuk meg:

⁷⁵ Bonyhád jelenlévő népessége 1920-ban: 6.379 fő (2.118 magyar, 4.244 német, magyarul beszél 4.845 fő). Népszámlálás 1920. 40–41.

1.) A Hidas-Bonyhád és Bonyhád között a Transdanubia R.T. által 3 ½ km távolságban létesített teherforgalom mellett legalább a fontosabb vonatokhoz a személyforgalom is lebonyolítottassék.

2.) Bonyhádon, ahol aránylag kevés a termelő, 500 ellátatlanról gondoskodni kell. Evangélikus lelkészek és tanárok özvegyeiről, postamesternőkről és táblabíró nővéreiről, az értelmiségi osztályhoz tartozókról, mint ellátatlanokról gondoskodni kell, mert ezek különben télvíz idején a legnagyobb nyomorúság elé néznek.

3.) A szövőgyárat, melyet Eppel József teveli sváb ember alapított, fejlesztteni kéri. A szövőgyár, melyben 24 ember dolgozik, a következő gépekkel van felszerelve: 3 mechanikai szövőgép, 4 kézi szövőgép, 2 fészülőgép, 1 előfonógép, 2 kézi fonógép. Gyapjú és fonál beszerzésére 15–20 millió korona forgótökere volna szükség.

A szövőgyár megfelelő anyagi támogatás mellett nagy lendületnek indulna és a textilipar fejlesztését jelentékenyen előmozdítaná.

Ennélfogva javaslom, hogy az illetékes kerületi iparfelügyelő legsürgősebben Bonyhádra küldessék ki oly utasítással, hogy a bonyhádi községi elöljáróság és a járási főszolgabíró bevonásával a szövőgyárat vizsgálja meg és az állami támogatásra, illetőleg állami kölcsön engedélyezésének módozataira nézve a szükséges előterjesztést mielőbb tegye meg.

4.) A rokkant katonák, hadiözvegyek és hadiárvak ellátási díját kiutaltatni kéri. Az ellátási díj amúgy is alacsony és ezt is nagy késedelemmel utalják ki.

Özv. Szőke Sándorné, özv. Haidinger Mártonné, akik sok gyermekkel vannak megáldva, a legnagyobb nyomorúságnak vannak kitéve. A község nem tud rajtuk segíteni.

5.) A bonyhádi róm. kat., evangélikus és református elemi népiskolások államsegélyben való részesítését kéri. Az államsegélyeket leszállították, ami az iskolák fenntartását felette meg fogja nehezíteni, mert Bonyhádon aránylag igen kevés a jómódú, sok a szegénysorsú, akik az iskolaterheket nem bírják viselni. Az államsegélyt teljes összegben kéri továbbra is kiutalni.

Különösen a református lelkész panaszkodott, hogy a magyarokból és németekből álló egyházközség nem tudja az iskolát az államsegély leszállítása után saját erejéből fenntartani.

6.) A német reformátusok eredete. A bonyhádi német református lelkésztől felvilágosítást kértem, hogy a reformátusok, különösen a német református hívők, miután alig van német református, honnan vándoroltak be Bonyhádra.

Református lelkész eredeti okirattal igazolta, hogy eredetileg az 1720. évben Bonyhád vidékén Kun Ferenc uradalmán magyar református lakosság volt. Az 1750–70 években Mária Terézia idején németeket telepítettek le, akik a magyar lakosságnak egy részét elnémetesítették.

Német reformátusok laknak a következő községekben, illetőleg városban: Nagyszékely, Györk⁷⁶, Mórág, Bonyhád, Hidas, Harta és Balmazújvároson.

A mórági református lelkész közlése szerint a német reformátusok eredetileg is németek voltak. Heidelbergből és környékéről vándoroltak be, mert ottani tartózkodásuk a vallásüldözések következtében lehetetlenné vált. Inkább kivándoroltak, semhogy vallásos meggyőződésüket feladják.

7.) Az iskolakérdés. A községi lakosság a tanítási nyelvre nézve kérelmet vagy panaszt nem terjesztett elő. Magánházakban is megfordultam és mindenképp lehetővé tettem, hogy a lakosság esetleges kívánságait közvetlenül is előterjeszthesse. A bonyhádi német lakosság tökéletesen magyarul is beszél.

8.) A cséplési engedélyek miatti panaszok. A bonyhádi gazdák még a kormánybiztosi kiszállásom előtt a m. kir. belügyminiszter úrhoz intézett kérvényüket elküldték hozzám, hogy eszközöljem ki a belügyminiszter úrnál, hogy gabonájukat odahaza házhelyük végén kicsépelhessék. A belügyminiszter úr közbenjárásomra felhívta Tolna vármegye alispánját, hogy a belügyminiszter úr által kiadott rendeleten túlmenve méltánylást érdemlő körülmények fennforgása esetén a cséplést engedélyezze a házhelyek végén, hogyha az épületek a cséplés helyétől 50 m távolságban vannak.

A bonyhádi főszolgabíró mindegyik cséplési helyet megtekintve a cséplési engedélyt az előírt minimális távolság fennforgása esetén engedélyezte.

Azok, akik nem csépelhettek otthon, gabonájukat a házhely felett levő földön csépeltek ki és a szalmát átrakhatták házhelyük végére.

A járási főszolgabíróval a helyszínen megtekinthettem a cséplést, a gabonának és szalmának elhelyezését és a lakosságot megnyugtadni igyekeztem.

A gazdák azonban ragaszkodtak a gabonának házhelyeik végén való kicsépelhetéséhez, mert a fák a házakat tűzveszély ellen megvédik, a gabonát a házhelyek felett magasabban fekvő földekre csak nagy kerülővel és fáradtsággal tudják behordani és emellett lóherével bevetett földjeiket elgázolják, végül a szalmának a házhelyek végére való átrakását felette körülményesnek tartják.

Mindenképp az emberemlékezet óta fennálló régi cséplési állapotok fenntartását kéri.

9.) Látogatások. Bonyhádon körülbelül 10 helyen látogatást tettem, hogy mindehütt a kormánybiztosi feladatkört megismertessem és magánbeszélgetések útján is megismerhessem a bonyhádi közállapotokat:

Meglátogattam: Perczel Dezsó⁷⁷ és Perczel Béla⁷⁸ urakat, a róm. kat., evangélikus és református lelkészeket, a bonyhádi lakosság vezetőit, több gazdát, egy hadiözvegyet, a szövőgyárat, a cséplés színhelyét.

⁷⁶ Helyesen: Gyönk.

⁷⁷ Perczel Dezsó II. (1881–1951) a Bonyhádi takarékpénztár Rt. vezérigazgatója. Dobos 2001. 288–289.

⁷⁸ Valószínűleg Perczel Béla III. (1862–1929) zománcgyáros vállalkozó. Dobos 2001. 255–258.

10.) Birtokreform – házhelykérdés. Földigénylő nem jelentkezett. Házhelyek megfelelő terület hiányában nem voltak kioszthatók.

IV. Cikó⁷⁹

Augusztus 8-án d. u. ½ 4 óraker

A községi elöljáróság és képviselőtestület tagjai a községházán vártak. A kölcsönös üdvözlés után, miután megfelelő helyiség a tanácskozára a községházán nem volt – átmentünk a róm. kat. körbe, ahol a cikói és mőcsényi gazdák bevonásával 2 ½ órán keresztül a következő fontosabb kérdéseket beszéltük meg:

- 1.) Birtokreform – házhelykérdés. Földet igényelt 40 nincstelen, de a község közelében megváltásra alkalmas földbirtok nem áll rendelkezésre. Házhelyet kértek, de mikor tudomásukra hozták, hogy a házhely árát meg kell fizetni, kérelmüktől elállottak.
- 2.) Munkáskérdés. Igen sok munkás mindennapi kenyerét a községben nem tudja megkeresni, mert aránylag sok a munkás és a gazdák nagyobb részét mindenképp maguk elvégzik a mezőgazdasági munkákat, csak hogy a munkabért maguknak megtakaríthassák. Legalább 100 munkás, mint bányamunkás a nagymányoki bányában keresi meg a kenyerét.
- 3.) A felesleges lakosságnak más helyen való letelepítése. Felvettem azt a kérdést, vajon a zsellér-munkásnép, mely a községben nem tudja kenyerét megkeresni, hajlandó volna-e máshol letelepedni, hogyha a vagyonváltság gyanánt az államnak rendelkezésére bocsátott földeken idővel – amint ezt az Országos Földbirtokrendező Bíróság több határozatában kimondotta – telepítések fogantatosíthatók lesznek.

Erre a kérdésre azt válaszolták, hogy a munkások bármennyire is szegények, nem igen szeretnek idegen, messze helyre elköltözködni, mert szülőföldjükhöz ragaszkodnak. De amennyiben telepítés esetén kedvező feltételek mellett megalapíthatnák egzisztenciájukat és önálló kisgazdákká válhatnának, mi akadály sem volna a zsellérek letelepítésének.

- 4.) Állattenyésztés – tejgazdaság. A cikói lakosság legbelterjesebb állattenyésztést űz, mert a községi határ kicsi és a mezőgazdasági termelés nem biztosítja a lakosság megélhetését. A legszegényebb ember is tehenet tart, amit azzal tesznek lehetővé, hogy a zsellérnépnek megengedik, hogy ingyen hajthassa ki tehenét a legelőre.

A cikói tejszövetkezet naponként 19–30 hektoliter tejet szállít be Bonyhádra, az Általános Tejcsarnok bonyhádi telepére. A tej ára literenként 320–461 korona.

⁷⁹ Cikó jelenlévő népessége 1920-ban: 1.735 fő (82 magyar, 1.652 német, magyarul beszél 600 fő). Népszámlálás 1920. 40–41.

A lakosság havonként 12 millió koronát vesz be tejért.

A zsellérek körében, kiknek nincs tehenük, panaszkodnak, hogy a községben tejet, túrót és vaját venni nem tudnak, mert minden tejet beszállítanak Bonyhádra. Sokan, miután a tej jóval drágább, mint a bor, 200 koronáért 1 liter bort vesznek és tej helyett azt isszák.

5.) Iskola. Az elemi iskola róm. katolikus, melyet 250–300 gyermek látogat.

A községben elég sok gyermek van. Különösen a zsellércsaládok vannak sok gyermekkel megáldva. Egy-egy zsellércsaládnak 4–5–6 gyermeke van.

A tanítás magyarul folyik, emellett az írást, olvasást és számolást a gyermekek anyanyelvükön is tanulják. A szülők nincsenek megelégedve a német nyelvtanítás eredményével és ezért a gyermekeknek német nyelven való fokozottabb tanítását kívánják.

Mindenképp szükségét érzik a magyar nyelv elsajátításának, mert az állami nyelvre az életben nagy szükségük van. Annak idején magyar szóra cserébe adták gyermekeiket, Szekszárdra küldték gyermekeiket középiskolába. A községből kikerült középiskolai tanulók a magyar középosztály tagjai lettek. A községből kikerült: kanonok, járásbíró, tanító, lelkész stb.

6.) A falusi ifjúság éjjelzése. A falusi ifjúság ellen azt panaszolták, hogy szombat esténként a késő éjszakai órákban az utcákon tartózkodik, tobzódó lármával zavarja a lakosság éjjeli nyugalma és sok ifjú és leány erkölcsileg züllik. A szülők nem bírnak a gyermekekkel és nincs, aki őket megrendszabályozza.

7.) Közutak építése. A lakosság azt panaszolta, hogy Cikó és Bonyhád között nincs rendes útja. Amint az őszi esőzés megkezdődik, 6 hónapig járhatatlan az út Bonyhádra. 4–6 lóval lehet csak a tejet Bonyhádra beszállítani, ami sok idővesztéssel és nagy állatkínzással jár. Ennélfogva a Cikó–Bonyhád közötti közút sürgős megépítését kéri.

Egyidejűleg azt is kérték, hogy a Bonyhád–Tével és Hőgyész között 25 km közút a völgyeségi járás német községei érdekében mielőbb kiépíttessék.

V. Szálka⁸⁰

Augusztus 9. d. e. 8 óraker

Ez a község a völgyeségi járás legszegényebb községei közé tartozik. A község határa 2900 k. holdat tesz ki, melyből 1500 k. hold az erdő, 240 házzám van, melyből fele zsellér.

A községgházán tartott megbeszélés alkalmával a következő közügyekre hívták fel a figyelmet:

⁸⁰ Szálka jelenlévő népessége 1920-ban: 1.088 fő (40 magyar, 913 német, magyarul beszél 612 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

1.) Birtokreform – házhelykérdés. A földigénylők összeíratlak, akik közül 19 jelentkező igényével elutasítottak. A bátaszéki, sárbátapusztai, vallás-alapítványi földekből igényeltek földet. Ezt a birtokot Rosenberg Mátyás bérlé. A bérlet 2 év múlva jár le.

A grábóciak, akik a Szálkán tartott megbeszélésen részt vettek, a Honig-féle birtokból igényeltek földet.

Házhelyet Szálkán 1, Grábócon pedig szintén 1 igénylőnek osztottak ki.

2.) Munkáskérdés. A munkások közül igen sokan nem jutnak munkaalkalomhoz. Télvíz idején a legnagyobb nyomorúság elé néznek. Mindenki tudatában van a közeledő nagy bajoknak és segítséget kérnek a munkásnyomor enyhítésére.

A munkások foglalkoztatását célzó Horthy-akciónak újbóli megindítását kérték. A zsellérnépnek talpra állítása érdekében a vallásalapítványi földek egy részét, melyet ez idő szerint Rosenberg Mátyás bérel, jövőben kis parcellákban a zsellérnépnek adják ki bérbe.

3.) Közutak. A szálkai és grábóci lakosság küldöttei egyaránt panaszkodtak, hogy nincsenek közutaik. Ősztől tavaszig teljesen járhatatlanok az utak. A Szekszárd–Bátaszék és Bonyhád–Bátaszék közötti országutakat összekötni kérik, hogy mindkét országutat használhassák.

Szálka és Mőcsény községben van egy 3 km hosszú, 16 holdat kitevő vasúti töltés, mely egy alagút elkészítésével és használatba vételével forgalmon kívül helyeztetett. Ezt a régi vasúti vonalat, amelyet részben fel lehetne használni a fentebb említett két országút összeköttetés végett kiépíttetni kért út megépítésénél.

A lakosság az összekötő út sürgős kiépítését azért is kéri, mert őszkor és télen, amikor a közlekedés lehetetlenné válik, nem tudnak orvost hozni a betegekhez.

4.) Iskola. Az elemi népiskola úgy Szálkán, mint Grábócon róm. katolikus. A tanítás magyarul folyik. A gyermekeknek német nyelven való tanításával a szülők nincsenek megelégedve. A gyermekek a számtant nem tanulják anyanyelvükön. Németül az egyszerűt sem tudják. A szülők gyermekeikkel németül még a leglemibb számtani feladatokat sem tudják megoldani. Fájlatják, hogy a gazdasági körben megejtendő számadásoknál, amikor a szülők gyermekeik arra-valóságát és segítségét ki akarják próbálni, a gyermekek teljes tájékozatlanságot árulnak el.

VI. Bátaapáti⁸¹

Augusztus 9. d. e. 11 órákor

Bátaapáti község a második legszegényebb községe a völgyeségi járásnak. A szőlőműveléssel foglalkozó lakosság, miután borait nem tudja értékesíteni, a legna-

⁸¹ Bátaapáti jelenlévő népessége 1920-ban: 1.177 fő (152 magyar, 964 német, magyarul beszél 576 fő). Népszámlálás 1920. 40–41.

gyobb nyomorúságban él. A munkások facipőket és kosarakat készítenek, melyeket azután hátukon gyalog a legmesszebb fekvő községekbe is elhordanak és eladnak s ezzel a keserves keresettel is igyekeznek nyomorúságukat enyhíteni.

A facipő készítésével foglalkozó szegény munkásnép panaszkodott, hogy a facipő készítés után, melyet nem üzletszerűen, állandóan, hanem csak a kenyérkereset kiegészítéseképp télen, esős időben úz, kereseti- és forgalmi adóval meg lesz adóztatva.

Nagy elkeseredést okoz a községben, hogy a gróf Apponyi Antal által első sorban a községnek felajánlott 400 magyar hold földet a község nem vásárolta meg, mire középbirtokot létesítettek belőle, melyet két majosi sváb gazda megvásárolt.

Ezen birtok megvételének elmulasztásával helyrehozhatatlan hátrányos helyzetbe került a község.

A nincstelenek földet kérnek, de nincs miből őket földhöz juttatni.

Házhelyet is kértek öten-hatan, de nem tudják a ház hely árát megfizetni.

A bátaapáti-i szegénysorsú nép anyagi helyzetén – éppúgy, mint a szálkai zsellérnépen – csak úgy lehetne idővel segíteni, hogyha a Bátaszéken levő vallásalapítványi földek egy részéből kis haszonbérletek létesíttetnének. Ezeket a vallásalapítványi földeket Rosenberg Mátyás bérlí.

Az elemi iskola evangélikus, 2 tanerővel, 120–130 tankötelessel. A gyerekeket németül és magyarul tanítják. Német tankönyvet kérnek.

VII. Mórágysz⁸²

Augusztus 9. d. u. 6 órákor

Mórágysz a völgyeségi járás harmadik legszegényebb községe.

2100 lélekből 550 adófizető, kik között 70%-nak nincs 1 hold földje és legfeljebb 40 oly kisgazda van, akik magukat egész évre ellátni tudják. 15 gazda elad búzát, a többi nem.

A községi határ 3060 hold. Ebből azonban 1691 hold a szántó, 150 h. rét, 160 h. legelő, 145 h. erdő, 396 h. szőlő, 1000 h. terméketlen. A községi birtok a következőképpen oszlik meg:

⁸² Mórágysz jelenlévő népessége 1920-ban: 2.087 fő (123 magyar, 1956 német, magyarul beszél 715 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

Nincstelen	230
1 holdas	98
2 holdas	59
3 holdas	45
4 holdas	16
5 holdas	28
6 holdas	8
7 holdas	10

8 holdas	8
9 holdas	5
10 holdas	6
11 holdas	10
12 holdas	8
13 holdas	8
14 holdas	9
15 holdas	5

a többi 44 holdas, 1 gazdának 63 holdja van.

A határ hegyes. A 300 méter magas fekvésű földeket nem tudják megszántani, hanem azokat kaszálják. Fejükön viszik fel a trágyát a földekre.

A földek általában rosszak. A községi jegyzőknek 11 hold földjén 11 mm.⁸³ búza termett.

A birtokmegváltási eljárás megindult. Dr. Várady Gábor szekszárdi törvényszéki bíró a földigénylőknek csak 125 hold földet javasolt megváltani.

Ez ellen a határozat ellen a község 1923. évi február hó 21-én fellebbezéssel élt. Érthetetlennek tartja a községi lakosság azt is, hogy nevezett bíró Muntzinger Jánosnak, akinek három gyermeke és 36 havi frontszolgálat van, 6 hold földet, ellenben Böhler nevű egyénnek, akinek 4 gyermeke és 47 havi frontszolgálat van, csak egy hold földet javasolt.

A mórágai földhözragadt lakosságot az alsónyéki Betekincs pusztán a vallásalapítványi földeken mielőbb kishaszonbérletekhez kellene juttatni, mert ellenkező esetben ez a rendkívül derék és szorgalmas nép teljes pusztulásnak indul. A vallásalapítványi földeket Rosenberg Mátyás bérlő, aki csak sertéshízalásból milliárdokat szerez. A munkásokat a telkes gazdák nem juttatják aratáshoz, hanem maguk elvégzik.

A mórágai munkások a vallásalapítványi földeken dolgoznak, melynek egy részét kishaszonbérletre szeretnék megkapni, mert ezzel megélhetésük jelentéke-nyen megkönnyítve volna.

A szőlőműveléssel foglalkozó lakosság borait nem tudja exportálni. 10–12.000 hektoliter bor eladásra vár.

A lakosság panaszkodott, hogy a szőlő után ép úgy fizetik a földadót, mint a gabonatermelésre vagy mezőgazdasági művelésre felhasznált szántóföldek után.

Novák Ferencz 4 hold szőlője után, melynek kataszteri tiszta jövedelme 52 K 90 f., 52 kg 90 dkg búzaföldadót fizet. Eiler András 12 hold szántóföldje után, melynek kataszteri tiszta jövedelme 52 K 82 f., 52 kg 82 dkg búzaföldadót fizet. Emellett a szőlőművelők fogyasztási adót is fizetnek és a súlyos adóztatás mellett a bort eladni nem tudják. Ellenben a búzát eladják 80.000 koronáért.

⁸³ mm. = métermázsa (száz kilogramm)

Az elemi népiskola evangélikus, melyben 4 tanerő működik. A tanítás németül és magyarul folyik.

Országos vásár engedélyezését kéri a lakosság. Az erre vonatkozó felterjesztés a m. kir. kereskedelemügyi minisztériumban megtétetett.

VIII. Nagymányok⁸⁴

Augusztus 10. d. e. 10 órakor

Nagymányok a völgyeségi járás jómódú községei közé tartozik. Vasúti állomása van. Birtokmegváltási eljárás nem tétetett folyamatba. Házhely nincs.

A róm. kat. elemi népiskolában magyarul és németül folyik a tanítás. Irgalmas nővérek is tanítanak.

A munkások legnagyobbbrészt bányamunkások.

A nagymányoki határban van az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya R. T.⁸⁵ egyik üzeme, amelyen új munkásházak épülnek és 100 tanköteles gyermek részére iskola építetett.

A kőszénbánya a lakosság panasza szerint aránylag sok földet vett igénybe építkezésre, a bányamunkások kertjeinek létesítésére.

A bányamunkások Nagymányok, Kismányok, Hidas, Püspöknádasd⁸⁶, Váralja, Györe, Izmény, Hant és Majos községekből éjjel 10 és 2, reggel 6 órakor keresztül-kasul jönnek a bányamunkára, amikor a réteket és megművelt földeket összetapossák és mindent (babot, krumplit, hagymát, kukoricát stb.), ami kezükbe akad, ellopnak s ezzel nagy károkat okoznak.

A lakosság kérelmére a járási főszolgabíróval és községi jegyzővel kocsival kimentem a bányatelepre, ahol a bányaigazgatóságot megkértem, hogy a munkásokat hirdetmény útján figyelmeztesse, hogy a lakosságnak kárt ne okozzon; akit lopáson érnek, azt a munkából elbocsájtják, az okozott kárt pedig a munkabérből levonják. A bányaigazgatóság a kért intézkedést kilátásba helyezte.

A nagymányoki lakosság a hidegvérű lovak tenyésztésére engedélyt kér, mert hegyes vidéken a szántáshoz erősebb lovak kellene, melyek mellett értékesebbek is. A völgyeségi járásban magyar ló nincs. A hidegvérű ménhez Ráczkozásra⁸⁷ és Mágocsra fél napig kell kocsin menni.

⁸⁴ Nagymányok jelenlévő népessége 1920-ban: 1.476 fő (136 magyar, 1.333 német, magyarul beszélő 965 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

⁸⁵ A cég 1898-ban alakult, 1925-től pedig Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. néven működött tovább. A Nagymányoktól egészen Magyaregregyig terjedő kb. 15 km kiterjedésű széntelléren egyik legjelentősebb kitermelőhelyük a szászvári bánya volt.

⁸⁶ Ma Mecseknádasd.

⁸⁷ Ma Egyházaskozár.

A nagymányoki vasúti állomáshoz vasúti rakodó állomást kérnek, melynek létesítését a kőszénbánya R. T. is kívánja. A vasúti rakodó állomást illetőleg érdekelve vannak: Majos, Hant⁸⁸, Izmény, Apar,⁸⁹ Kisvejke, Mucsfa és Váralja községek is.

A Nagymányokon tartott értekezleten megjelentek Máza, Györe, Váralja és Kismányok küldöttei is, akik a különböző közügyeknek velük történt megtárgyalásakor fgyelemre méltó kérelmet nem terjesztettek elő.

Kismányok község küldöttei csupán azt panaszolták, hogy a községi tenyész-bikáknak a földművelésügyi minisztérium által elrendelt biztosításáért túl magas díjat kell fizetniük és a biztosított összegnek csupán 80%-át kapják. Ennélfogva a tenyészapa állatbiztosítás kötelezettsége alól való felmentését kérik, mert önbiztosítás által jobban vélik érdekeiket megóvni.

IX. Majos⁹⁰

Augusztus 10. d. u. 6 óraker

Az értekezletet a községházán d. u. 6 óraker tartottam meg.

Majos község a völgyesgi járásnak egyik leggazdagabb községe, melynek 1197 evangélikus lakossága van. Minden lakosnak van ingatlana. 5 ember van, akinek nincs semmije.

A birtokmegváltási eljárás nem indult meg, mert a szomszédságban nincsen föld, melyet megváltani lehetne. Házhelyet nem osztottak ki, mert alkalmas terület nincs.

A munkások Bonyhádra mennek dolgozni. A majosi gazdák sem aratásker, sem cséplésker nem juttatják a munkásokat munkaalkalomhoz. A gazdák összeállnak és 8 napon át egymást kiségitik. Ezért a munkások és gazdák között a viszony nagyon elfajult.

Annak idejében a jegyző, pap és tanító fa járandóságát a munkás kivágta, a gazda pedig hazaszállította. Most pénzért végeztetik ezeket a munkákat. A munkások azt mondják a gazdáknak: „Mi választjuk a papot, ti meg fizetitek.”

Cselédet pénzért nem lehet kapni. Egy cseléd kér évenként ellátáson és lakáson kívül: 1 fekete selyemruhát, 1 barhett ruhát, 1 pár cipőt, 3 pár bocskort, 3 pár harsnyát, 3 jobb fejkendőt, 3 közönséges fejkendőt.

A háborúban főleg gazdák fiai estek el. 40 halottból csak 4 munkás. A munkásosztály meg lett kímélve.

Az elemi népiskola evangélikus, 2 tanítóval, akik rendkívül kiváló tanerők. Az iskolában inkább németül tanítanak. Magyarul írni és olvasni tanulnak. A lakosság nem emelt panaszt az iskola miatt.

⁸⁸ Ma Aparhant.

⁸⁹ Ma Aparhant része.

⁹⁰ Majos jelenlévő népessége 1920-ban: 1.205 fő (27 magyar, 1.178 német, magyarul beszél 390 fő). Népszámlálás 1920. 42–43. Ma Bonyhád része.

Kereskedő a községben egyáltalán nincs. Az asszonyok Bonyhádra járnak bevásárolni.

A község lakossága a legbelterjesebb állattenyésztést űzi. Igen szép tejszövetkezete van a községnek, naponként 3–4 hl.⁹¹ tejet szállítanak be Bonyhádra. Minden tejüket eladják, úgyhogy a legjobbmódú gazda is lefölezött tejet, az úgynevezett Magermilchet⁹² használja. A munkások panaszkodnak, hogy nem tudnak tejet venni.

Pótadó a községben nincs. A község tulajdonában 65 kat. hold szántóföld és 10 hold rét van. A földeket 76 mm. búzáért, a réteket 650.000 koronáért adták bérbé. A nép rendkívül jómódú, de felette anyagias, közjóra, kultúrára áldozni nem akar, vagyonhalmozásra törekszik s ezért rokonok, unokatestvérek összeházasodnak. A lányok korán mennek férjhez, ami általános kórtünet a német lakosság körében.

Hadiemlék felállítását elhatározták, melyre 45 mm. búzát szántak s ezt ¼ részben a házadóra, ¾ részben a földadóra vetették ki. Hadiemlékre áldoz a nép, mert az elesett hozzátartozók emlékének kegyelete megőrzéséről van szó.

Az olvasókört a tagok szenvedélyes kártyázása és fegyelmezetlen magatartása miatt feloszlatták.

A községi lakosság a községi tenyészapa állatoknak a földművelésügyi minisztérium által elrendelt biztosítási kötelezettsége alól való felmentését kéri, mert 5 bika után oly magas biztosítási díjat kell fizetni, hogy 4 év alatt egy bika ára rámege a biztosításra.

X. Izmény⁹³

Augusztus 11. d. e. 9 órákor

Az evangélikus iskolában egybegyűlt községi előljáráóság és képviselőtestület tagjaival, valamint a községi jegyzővel, az evangélikus lelkésszel és a tanítókkal megbeszéltem a kormánybiztosi feladatkör értelmében a községet érdeklő gazdasági, kulturális és szociális ügyeket.

1.) A birtokmegváltási eljárás folyamán 40 földigénylő jelentkezett. Házhelyért nem jelentkezett senki.

A munkások nagyobbrészt (30–40) a nagymányoki szénbányába járnak dolgozni.

2.) Az iskolakérdés.

⁹¹ hektoliter (= 100 liter)

⁹² lefölezött, zsírszegény tej

⁹³ Izmény jelenlévő népessége 1920-ban: 953 fő (22 magyar, 928 német, magyarul beszél 318 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

Az elemi népiskola evangélikus, 2 tanítóval, akik nem tudnak a tanfelügyelőség és a nép részéről támasztott követeléseknek eleget tenni.

A kir. tanfelügyelő – a tanítók előadása szerint – azt kívánja, hogy a tanítás magyarul folyjon és csak az iránt érdeklődik, hogy a magyar nyelvű tanítás mily eredménnyel folyik. Ahhoz, hogy a gyermekek magyarul jól megtanuljanak, kétszer-háromszor annyi tanítóra volna szükség, mint amennyi tényleg tanít.

A magyar nyelvű tanítást, a magyarosítást – a tanítók kijelentése szerint – az iskolán kívül is kell végezni.

A lakosság – a tanítók közlése szerint – sürgeti a sikeresebb német nyelvű tanítást és ennek a kérelemnek nem tudnak eleget tenni, míg a tanítási rendszert meg nem változtatják.

A községi előljárók és képviselőtestületi tagok előadták, hogy mikor ők iskolába jártak, németül folyt a tanítás és magyarul csak írni és olvasni tanultak s emellett megtanultak magyarul is.

Háború előtt a gyermekeket csak magyarul tanították, németül csak a hittant.

Háború után magyarul és németül folyt a tanítás. A gyermekek azonban a községi előljárók és képviselőtestületi tagok panasza szerint németül csak írni és olvasni és a hittant tanulják. A számtant németül egyáltalában nem tanítják, németül még az egyszeregyet sem tanulják.

A szülők gyermekeikkel a gazdaságba vágó legelemibb számtani feladatokat sem tudják megoldani. Ezeknek az állapotoknak sürgős orvoslását kéri a lakosság.

Az izményi lakosság hazafias érzülete kétségen felül áll és nagyobbreszt magyarul beszél, de a gyermekek fokozottabb német nyelvű, különösen a számtannak német nyelven való tanítását követeli.

3.) A lakosság panaszkodott, hogy a bonyhádi adóhivatal tisztviselői nem tudnak németül és az adófizetőkkel durván bánnak.

4.) A község lakosságát nagy izgalomban tartja, hogy Izmény község bíróját 1918. évi december hó 17-én orozva meggyilkolták, mindenki tudja, hogy ki a tettes, de a szekszárdi kir. ügyészség a letartóztatott gyilkos ellen vádat nem emelt.

A letartóztatott gyilkos, aki a legnagyobb kommunista volt, előbb jött haza Szekszárdról, mit a csendőrök, akik a gyilkost Szekszárdra bekísérték. A lakosság kéri, hogy a m. kir. igazságügyminisztérium a szekszárdi kir. törvényszéktől az izményi községi bíró meggyilkolására vonatkozó iratokat kérje be és vizsgálja felül s a felülvizsgálat eredményéhez képest a vádindítvány megtételére a szekszárdi kir. ügyészséget hívja fel.

XI. Apar⁹⁴

Augusztus 11. d. e. 11 órakor

Apar község egyike a leggazdagabb községeknek Tolna vármegyében.

- 1.) A birtokmegváltási eljárás folyamán 52 földigénylő jelentkezett, de megváltásra alkalmas birtok nincs.
- 2.) Házhelyet nem igényeltek.
- 3.) Az elemi népiskola róm. katolikus. A tanítás magyarul folyik. A lakosság a gyermekeknek fokozottabb német nyelvű tanítását kéri.

A szülők örülnek annak, hogy gyermekeik magyarul beszélnek, de abba nem tudnak beletörödni, hogy gyermekeik német nyelvű tanítása elhanyagoltatott. Arra kértek a szülők, hogy a gyermekek írni, olvasni és számolni jól megtanuljanak. Német tankönyvek sürgős kiadását kérték.

- 4.) Amerikai útlevél miatt emelt panasz. A községi előjáróság azt panaszolta, hogy Fröhlich Károly újságíró, Koszó István belügyminiszteri államtitkár ajánlólevelével a völgyeségi járásban járt és amerikai útlevél vízumának megszerzésére a földhözragadt szegény néptől 2–3 kg vaját, 100 drb. tojást és 40 dollárt kért.

A lakosság körében az a nézet terjedt el, hogy a községi jegyző, főszolgabíró és alispán az amerikai útlevélre vízumot nem tudnak szerezni és ezért forduljon Fröhlich Károly újságíróhoz.

A belügyminisztériumból – a kíséretben volt főszolgabíró kijelentése szerint – azt telefonálták Tolna vármegye alispánjának, hogy Fröhlich működése elé a közigazgatási hatóságok nem gördítsenek akadályt.

Az izményi községi jegyző a fentebb előadott panaszt – a kíséretben volt főszolgabíró kijelentése szerint – a belügyminisztérium útlevél osztályában szóvá akarta tenni, de emiatt karhatalommal távolították el.

A bonyhádi járási főszolgabíró Fröhlich Károly ellen kivándorlásra való csábítás miatt feljelentést tett.

Apar község a legintenzívebb állattenyésztést űzi és ezzel vetette meg gazdasági jólétének alapját.

⁹⁴ Apar jelenlévő népessége 1920-ban: 777 fő (19 magyar, 749 német, magyarul beszél 476 fő). Népszámlálás 1920. 40–41. Ma Aparhant része.

XI. Mucsfa⁹⁵

Augusztus 11. d. u. 6 óraker

Az evangélikus iskolában tartottuk meg az értekezletet, ahol a községi bíró és az evangélikus lelkész üdvözlő szavai után mécsvilágítás mellett este 9 óráig beszél-tük meg a községet érdeklő, kulturális és szociális ügyeket.

1. A birtokmegváltási és házhelykijelölési eljárás nem indult meg, mert földigénylők a községi előjárók kijelentése szerint nem jelentkeztek. Ezzel szemben a zsellérek kijelentették, hogy ők a birtokbirtokmegváltási és házhelykijelölési eljárásról nem értesültek.

Emiatt küldöttségileg fent jártak a földmívelésügyi minisztériumban és az Országos Földbirtokrendező Bíróságnál, ahol azt az ígéretet kapták, hogy a gróf Apponyi Antal uradalmából eladásra került földeket Mucsfa és a szomszéd községek jómódú gazdái vásárolták meg. Ezt a lakossággal közöltem és kértem a lakosságot, hogy küldöttségeket ne utazzasson fel Budapestre, mert csak hiábavaló költségeket okoznak maguknak.

Erre a zsellérek kérték, hogy az idegen községbeli gazdák által vásárolt földek megváltását rendelje el az O. F. B.

A lakosságot figyelmeztettem, hogy ebbéli kérelmük jogtalan, mert az említett földeket az illető gazdák jogerősen szerezték meg.

Kijelentettem a lakosságnak – és ez megnyugtatólag hatott – hogy előterjesztést teszek az iránt, hogy a vagyonváltságnak földben való lerovása után foganatosítandó telepítések alkalmával a német községek felesleges lakossága is letelepíttessék.

2. Munkáskérdés. A mezőgazdasági munkások, amint az értekezleten jelen volt gazdák is beismerték, a legnagyobb mértékben vannak, mert mindennapi kenyerüket sem tudják megkeresni. A hatodik és hetedik határba is kénytelenek elmenni, hogy valamely keresethez juthassanak.

Most, amikor a mucsfai gazdák a búzát métermázsánként 80.000 koronáért eladják, a munkásoknak 1000–1600 K napszámbért fizetnek.

A kőműveseknek fizetnek a gazdák naponként 15 kg búzát és a melléjük beszozott munkások 1000–1500 K napszámbért kapnak. Csépléskor fizettek a gazdák naponként 10 kg búzát, de ezért foglalkoztatták a munkásokat – a búzának cséplés után a padlásra történt vitelével – éjjel 12 és 1 óráig.

A munkaidőnek említett önkényes meghosszabbítása a munkások körében nagy elkeseredést okozott.

A munkások és gazdák között az értekezleten erős összeütközések voltak. A munkások névleg megemlítették azokat a gazdákat, akik – sajnos, igen kevesen

⁹⁵ Mucsfa jelenlévő népessége 1920-ban: 790 fő (18 magyar, 772 német, magyarul beszél 263 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

vannak – a munkásokat aratáskor és csépléskor munkaalkalomhoz juttatták és a természetbeni járandóságokat kiszolgáltatták.

Mucsfán, mint sajnos más községekben is, a jobbmódú gazdák nem adták ki az aratást a munkásoknak, hanem azt maguk elvégezték, hogy a 80.000 koronás búzát megtarthassák. 45 munkáspár nem jutott aratáshoz.

A mucsfai gazdák is nem akarják belátni, hogy a munkásnak oly munkabért kell fizetni, mely a munkáscsalád megélhetését biztosítja.

Az értekezleten részt vett gazdákat felkértem, hogy a munkásokat juttassák munkaalkalomhoz és az elvégzett munkáért fizessenek igazságos munkabért, mely a munkáscsaládnak megélhetését biztosítja. A munkások elégedetlensége esetén jó munkát nem várhatnak, az éhező és nyomorgó munkásokat télvíz idején úgyis maguknak a gazdáknak kell támogatniuk. A gazdák és munkások úgy vannak egymásra utalva, mint a kapa és a nyél. Egymás nélkül meg nem élhetnek, s ezért egymás iránt kölcsönös szeretettel és bizalommal viseltessenek és a szenvedő munkátestvéreiket a keresztény felebaráti szeretet alapján tényleg támogassák.

A figyelmeztető szavak a jelenlévő gazdákra és munkásokra egyaránt nagy hatással voltak.

3. Szénkutató Mucsfán. A mucsfai munkások évek óta azt a vágyat táplálják, hogy Mucsfán a szén kibányászása megindíttassék és ezáltal a munkások keresetéhez jussanak. Évekkel ezelőtt a szén kibányászására vonatkozólag a község szerződést kötött, de a tervbe vett szénbányavállalkozás meg nem indult.

A községi előjáróság kijelentése szerint szén a határban nincs. Az evangélikus lelkész kijelentése szerint két angol geológus a községben járt és megállapította, hogy nincsen szén. A munkások azonban abban a nézetben vannak, hogy szénnek kell lennie a községi határban, mert több helyen a földből tiszta kőszén kilátszik.

A munkások elutazásom előtt az evangélikus lelkész lakásán is, ahol elszállásoltak, felkerestek és több rendbeli kérelem előadásakor oda nyilatkoztak, hogy a gazdák azért mondják, hogy nincsen szén a határban, mert attól félnek, hogy nem kapnak éhbérért dolgozó munkásokat, hogyha a szén kitermelése megindulna és a munkások a szénbányánál tisztességes keresethez jutnának.

A munkásokat megnyugtattam azzal, hogy a Budapesten székelő Szénkutató R. T. felkérésre, saját költségén kiküld egy szakértőt a helyszínre, aki a községi jegyzővel, lelkésszel és bíróval, valamint a munkások által megnevezett két munkással megállapítja, hogy csakugyan van-e szén Mucsfán.

A munkások vezetői az említett R.T.-től közvetlenül kapnak értesítést a szakértő kiküldéséről, hogy a munkások megbízottjai a szénkutatósnál okvetlenül jelen lehessenek.

A szakértő kiküldetését a munkások szeptember hóra kérték, mikor otthon lehetnek.

A munkások a panaszuknak ilyképp való elintézését nagy megnyugvással és mély hálával vették.

4.) Tanügy. Az evangélikus elemi népiskolában németül és magyarul tanítanak. Az értekezleten részt vett lakosság az iskolát illetőleg panaszt nem emelt, illetőleg kérelmet nem terjesztett elő, az iskolával meg van elégedve.

5.) A lakosság kérelme. Az értekezlet után, valamint az evangélikus lelkész lakásán a lakosság több, kisebb-nagyobb fontosságú kérelmet terjesztett elő, melyekhez a szükséges felvilágosítást megadtam és a lakosságot megnyugtattam. Több ügynek elintézését különböző hivatalokban szorgalmazni fogom.

Az adókönyvecskékbe felvett szöveget németül is kéri kinyomatni, hogy azt megértsék és megtudják, hogy mire fizetik az adót.

Különösen panaszkodtak a rokkant katonák, hogy illetményeiket nem kapják meg és nagy nélkülözéseknek vannak kitéve.

Az értekezlet után a községi bíró udvarán egybegyűlt lakossághoz néhány lelkesítő szót intéztem, melyekkel a lakosságot a hazaszeretet ápolására, békés együttélésre és együttműködésre hívtam fel.

XIII. Bonyhádvarasd⁹⁶ Augusztus 13.⁹⁷ d. e. 10 órákor

Az értekezlet előtt istentiszteleten voltam. A lelkész németül imádkozott és németül énekelt. A templomban a plébános, anélkül, hogy felkértem volna, kihirdette a hívőknek, hogy a német kormánybiztos megérkezett a községbe, mindenki jöjjön el a községi bíró udvarára, a kormánybiztos urat hallgassa meg és esetleges kérelmét terjessze elő.

A szokásos értekezletet, melyen Tabód⁹⁸ község kiküldöttjei is megjelentek, a községi előljárókkal – miután Bonyhádvarasd kis község – a községi bíró lakásán tartottam meg, mialatt a lakosság künn az udvaron tartózkodott.

A község gazdasági helyzete elég kedvező. A 791 lélekkel bíró községnek határa 2000 k. holdat tesz ki. Munkás aránylag kevés van. A gazdák földjeiket maguk művelik meg.

Házhelyet hárman kértek, kiket a községi legelőből elégítettek ki.

A birtokmegváltási eljárás nem indult meg.

⁹⁶ Bonyhádvarasd jelenlévő népessége 1920-ban: 702 fő (6 magyar, 696 német, magyarul beszél 258 fő). Népszámlálás 1920. 40–41.

⁹⁷ Elírás, helyesen: augusztus 12. d. e. 10 órákor

⁹⁸ Tabód jelenlévő népessége 1920-ban: 393 fő (52 magyar, 341 német, magyarul beszél 317 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

Az elemi népiskola úgy Bonyhádvarasdon, mint Tabódon róm. katolikus. A tanítás németül és magyarul folyik. A németnyelvű tanítást illetőleg a bonyhádvarasdi lakosság kérelmet vagy panaszt nem terjesztett elő.

A tabódi kiküldöttek azt kérték, hogy a gyermekeket németül jobban tanítsák. A Bonyhád–Tevel–Hógyész között építését kérték, mert az utak az őszi esőzések beálltával tavaszig járhatatlanok.

A bonyhádvarasdi lakosság a templom renoválására 12 millió koronát áldozott.

XIV. Nagyvejke⁹⁹

Augusztus 12. d. e. ½ 12 óra

Nagyvejkén, mely kisközség, a községi bíró lakásán jöttek össze a Nagyvejke, Závod és Kisdorog községek előljárói.

Mindegyik községnek egymásután külön-külön adtam alkalmat esetleges kérelmeik és panaszaiuk előterjesztésére.

Nagyvejkén 600 lélek van, 1200 holddal. A birtokmegváltási eljárás alkalmával 12 földigénylő jelentkezett, de igényük föld hiányában nem volt kielégíthető. Házhelyet nem kértek.

Nagyvejkén sok az iparos. Földművesek és ácsok Romániába is mennek dolgozni.

Závod¹⁰⁰ községben 800 lélek van. Földet igényeltek, Apponyi Antal gróf birtokából. Házhelyet egy igénylőnek juttattak.

A munkások napi 500 K napszámért és ellátást kapnak. Ezt a napszámért keveslik.

Kisdorog¹⁰¹ község 1100 lélekkel, 2000 hold földdel. Földet senki nem igényelt. Házhelyet nyolc igénylőnek osztottak ki.

A munkáskérdést illetőleg nincsen panasz. Kenyerét mindenki megkeresheti. A kisdorogi munkások Dóry Frigyes Paradicsom pusztáján dolgoznak.

Mind a három község előljárói kérték, hogy az elemi népiskolában a magyar nyelv mellett jobban tanítsák a gyermekeket németül, mert végtelenül fájjalják, hogy gyermekeiknek anyanyelvükön való tanítása el van hanyagolva.

Ezenkívül panaszkodtak, hogy sem közútjuk, sem vasútjuk nincs. Az őszi esőzések megindulásával tavaszig járhatatlanok az utak.

⁹⁹ Nagyvejke jelenlévő népessége 1920-ban: 590 fő (8 magyar, 582 német, magyarul beszél 144 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

¹⁰⁰ Závod jelenlévő népessége 1920-ban: 848 fő (38 magyar, 809 német, magyarul beszél 347 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

¹⁰¹ Kisdorog jelenlévő népessége 1920-ban: 1147 fő (34 magyar, 1113 német, magyarul beszél 275 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

XV. Tevel¹⁰²Augusztus 13.¹⁰³ d. u. 6 órakor

Tevel a völgyeségi járásnak egyik legnagyobb és leggazdagabb községe. A községnek 2900 lakosa, 406 háza és 3200 kat. hold földje van.

A községi előjárókkal és a képviselőtestületi tagokkal tervbe vett értekezlet előtt és után a községi jegyzővel, esperesplébánossal és a tanítókkal, valamint az értelmiséggel a község gazdasági, kulturális és szociális ügyeit a legbehatóbban megbeszéltem. Erről a megbeszélésről és a községházán egybegyűlt értekezlet eredményéről röviden a következőkben számolok be:

1.) A birtokmegváltási eljárás Krepsz Mátyás és társai hadirokkantak kérelmére megindult. Az erre vonatkozó kérvény az O. F. B.-nél 4734/1922. sz[ám] a[a-latt] van iktatva. Az erre vonatkozó tárgyalási iratok 32180/1922. szám alatt vannak az O. F. B.-nél iktatva. A földigénylők összeírtak és a birtokmegváltási eljárás foganatosításával Szabó Bertalan kir. törvényszéki tanácselnök bízott meg.

A házhelyeket kiosztották a vásártérből, 900 koronáért négyszögölenként.

2.) Közútja – vasútja a községnek nincs, mint a legtöbb völgyeségi járásbéli községnek.

Resch Vilmos építészvállalkozó budapesti lakos keskenyvágányú vasútnak Szekszárdtól Dombóvárig, a völgyeségi járás községein keresztül való megépítésére, illetőleg előmunkálataira az engedélyt megkapta.

A lakosság kéri, hogy legalább Teveltől Hőgyészig a 4 km utat építsék ki, hogy a hőgyészi vasúti állomás megközelíthessék.

3.) A postát illetőleg a lakosság azt panaszolta, hogy hetenként csak egyszer kap csomagpostát. A lakosoknak az a kérése, hogy csomagpostát naponta kapjon. Háború előtt naponta kétszer is kaptak csomagpostát.

4.) Iskolaügy. Az elemi népiskola róm. katolikus. A tanítás magyarul folyik. Németül a hittant, írást, olvasást és számolást tanítják.

A lakosság¹⁰⁴ német nyelvű tanítást követeli. Az erre vonatkozó kérelem előterjesztésekor egy-két hozzászóló el is ragadtatta magát, kiknek azt kiáltották: „A *Sonntagsblatt*”¹⁰⁵ beszél magukból.

¹⁰² Tevel jelenlévő népessége 1920-ban: 2.127 fő (99 magyar, 2.024 német, magyarul beszél 965 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

¹⁰³ Elírás, helyesen: augusztus 12. d. u. 6 órakor.

¹⁰⁴ A szó nehezen olvasható, bizonytalan olvasat.

¹⁰⁵ *Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn.* Az 1923/24 és 1940 között működő Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) sajtóorgánuma. A katolikus szemléletű lapot Jakob Bleyer alapította németországi támogatással, 1921 és 1935 között jelent meg ezen a címen. (Rózsa 2006. 57.) A *Sonntagsblatt* az MNNE alapítása utána kezdett el hozzá kötődni.

Az értekezlet alatt a következő és hasonló kijelentések hangzottak el: „Mi németek vagyunk s ezért követeljük, hogy gyermekeink németül tanuljanak.” „A magyar nyelv ép oly idegen a német gyermekeknek, mint a latin nyelv, amelyen a fiam esperespébános úrnak a templomban ministrál.”

Ezeket a kijelentéseket, melyek nem a felszólalók agyából jöttek, – hanem a kétségtelenül alldeutsch agitációra vezethetők vissza –, a legerélyesebben leintettem.

Az értekezleten egybegyűlteket figyelmeztettem, hogy a magyar hazához való hűségüket és hálájukat a németek mindig tettekben beigazolták, mindenkinek törekednie kell, hogy a magyar nyelvet elsajátítsa, mert ezzel saját boldogulását mozdítja elő. A német gyermekek anyanyelvükön való becsületes tanítása mellett okvetlenül magyarul is tanítandók.

A latin nyelv holt nyelv, de a magyar nyelv hivatalos élő nyelve a magyar nemzetnek, mely a bevándorolt németységnek nemcsak földet, hanem közszabadságot és joguralmat és ezzel boldogulást, legnagyobb gazdasági és kulturális jólétet is biztosított.

A szerb és román uralom atrocitásainak ismertetésével figyelmeztettem az egybegyűlteket arra, hogy összetett kézzel adjanak hálát, hogy magyar uralom alatt maradtak, mert a szerb és román uralom alá jutott testvéreik rabságban sínylődnek és visszasírják a magyar közszabadságot.¹⁰⁶

A kormány a német lakosságnak jogosult kívánságait a magyar nemzeti közélet keretein belül ki fogja elégíteni, de teljes erejével arra törekszik, hogy a magyarság és németség között évszázadokon keresztül fennállott zavartalan egyetértést, együttérzést és együttműködést nemcsak megóvja, hanem még jobban megerősítse.

Ezt a célt szolgálom, mint kormánybiztos és ehhez a munkához kérem a német lakosság és a hatóságok legmesszemenőbb támogatását.

Az esperesplébános, mint esperes kerületi tanfelügyelő nagy figyelem között kijelentette, hogy a német lakosságnak jogosult kívánságait kielégíteni igyekszik. A gyermekek németül tanulják: a hittant, írást, olvasást és számolást. Óva inti a német lakosságot, hogy alldeutsch bujtogatásoknak felüljön.

Kirtz iskolaigazgató felszólította az egybegyűlteket, hogy nevezzenek meg egy gyermeket, aki nem tud németül írni, olvasni és számolni. Nevezett iskolaigazgató, aki 27 éve működik a községben, rendkívül értékes tapasztalatok alapján felhívta az egybegyűlteket figyelmét arra, hogy mennyire elhanyagolják maguk a szülők gyermekeik nevelését és nem sietnek egyáltalában segítségül a nehéz feladatra hivatott tanítónak.

¹⁰⁶ A szerbek által megszállt területen jó néhány iskola lett újra német tannyelvű, elsősorban a magyarok gyengítésének szándéka miatt.

Végül leszegezte, hogy a bevándorolt németység annak idejében koldusszegény volt és a magyar állam fennhatósága alatt gyarapodott anyagilag és kultúráilag s ezért a német lakosság nem lehet hálátlanná a magyar nemzet iránt.¹⁰⁷

Az elhangzott beszédek leírhatatlan mély hatással voltak a hallgatóságra és igen sokan elítélték a túlzók felszólalását és kijelentették, hogy a német lakosság nem kívánja a tiszta német nyelvű tanítást, hanem az írás, olvasás és számolásnak német nyelven való becsületes tanítását, mert az eddigi tanítás eredményével nincsen megelégedve.

Erre kijelentettem, hogy őszkor, mikor Tolna vármegye többi községeit meglátogatom, felkeresem újból Tevel községet és két-három iskolaszéki tag jelenlétében személyesen meg fogok győződni arról, vajon a gyermekeket a magyar nyelv mellett anyanyelvükön mily eredménnyel tanítják.

Ezt a kijelentésemet teljes megelégedéssel és nagy örömmel egyhangúlag tudomásul vették.

5.) Munkáskérdés. A munkások nem találnak elég munkaalkalmat s ezért más községekben is dolgoznak. Közkívánság, hogy a munkások részére Apponyi Géza gróf Juher¹⁰⁸ pusztájából, mely 3 km távolságban van a községtől, kisbérletek létesíttessenek.

6.) A téli fonodák ellen emelt panasz. Több oldalról felhívták a figyelmemet, hogy az iskolából kikerült 14–18 éves ifjúság a téli fonodákban teljesen elzúllik.

Az ifjúság ugyanis: fiúk és lányok október hótól tavaszig minden héten valamelyik magánházaiban összejönnek. A szülőknek ilyenkor onnan hazulról el kell távozniuk és az egybegyűlt fiúk és lányok magukra maradnak.

A legények, mielőtt belépnek a házba, az ablakon kopognak és megkérdik, vajon van-e valaki odahaza, illetőleg eltávoztak-e már az öregek hazulról. Ha még el nem távoztak, felszólítják őket, hogy azonnal távozzanak.

A magukra maradt leányok és fiúk incselkednek, duhajkodnak, érzelmi vágyaiknak szabad folyást engednek, lelkileg és erkölcsileg züllenek, a ház rendjét és békéjét teljesen feldúlják. A szülők sírva panaszkodnak, hogy gyermekeikkel szemben teljesen tehetetlenek.

Annak idején is összejöttek téli estéken a leányok és fiúk, de a szülők gondos felügyelete mellett. Tanulságos népmesékkal és elbeszélésekkel, kacagtató szép tréfákkal és víg énekek mellett töltötték el a szép téli estéket a szülők és gyermekek egyaránt. Nagyobb volt az egyszerűség és egyetértés, kölcsönös volt a tisztelet és szeretet, boldog volt az akkor egymást még megértő gazdag és szegény egyaránt. Az elfajult téli esti fonodák megrendszabályozása nélkül a teveli nép erkölcsi zülése fel nem tartóztatható.

¹⁰⁷ A szegényen érkező, de a magyarság kárára meggazdagodó német betelepülők sztereotípiájának cáfolatára l. Vitári 2024.

¹⁰⁸ Juhé pusztja, a 19. század második felétől – Tabóddal együtt – Apponyi-birtok.

XVI. Zomba¹⁰⁹

Augusztus 13. d. e. 9 órakor

A község lakossága magyar és német. Annak idején a magyar lakosság egy része – mint ezt a községben közölték – vallási villongások miatt Orosházára költözött. A német lakosság Württembergből és Schwarzwaldból¹¹⁰ vándorolt be.

A magyar és német lakosság egymással a legszebb egyetértésben él, de nem házasodnak össze. A német lakosság egész szépen beszél magyarul is.

A községházán a magyar nyelven tartott előadásomat mindenki megértette és ahhoz magyarul szóltak hozzá a németek is.

- 1.) A birtokreformra vonatkozólag előadták, hogy a háború alatt gazdát cserélt özv. Spitzer Gyuláné-féle 2000 holdas birtok megváltását kérték.
- 2.) Házhelyet a Zombával összeépített Dőrypatlan uradalmi földekből kínáltak, amiért az uradalom négyszögölenként 20–26 koronát kért. Ezt az igen méltányos árat a házhelyet igénylők nem fogadták el, hanem négyszögölenként csak 5 koronát ígértek, amit az uradalom keveselt.
- 3.) A munkáskérdés. A munkásnép a közeli uradalomnál keresi meg kenyerét. Ebben az évben 17 család maradt aratás nélkül.
- 4.) Az iskola román. katolikus és 5 tanerővel bír. Az iskolát Dőrypatlan község gyermekei is látogatják. A gyermekeket magyarul és németül tanítják. Az iskolakérdést illetőleg Zombán kérelmet vagy panaszt nem terjesztettek elő. Az iskolaszék kérte, hogy özv. Kelety Mártonné, szül. Oberding Anna kiségitő tanítónő az 1923/24. tanévben is hagyassék meg helyén, mert édesanyját eltartja.

XVII. Dőrypatlan¹¹¹

Augusztus 13. de. e. 11 órakor

A községházán megtartott értekezleten megjelent Dőry Frigyes földbirtokos is, akit örömmel üdvözöltem és megköszöntem, hogy kormánybiztosi működésem iránt érdeklődik.

A kormánybiztosi feladatkör ismertetése és annak leszegezése után, hogy a kormány súlyt helyez arra, hogy a német lakosság jogosult érdekeinek a magyar nemzeti közélet keretein belül, az arra illetékes közigazgatási és tanügyi hatóságok

¹⁰⁹ Zomba jelenlévő népessége 1920-ban: 2.046 fő (922 magyar, 1.123 német, magyarul beszél 1.861 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

¹¹⁰ Fekete-erdő.

¹¹¹ Dőrypatlan jelenlévő népessége 1920-ban: 1.671 fő (980 magyar, 679 német, magyarul beszél 1.452 fő). Népszámlálás 1920. 40–41. Ma Zomba része.

által kielégíttessenek és a német lakosság hazafias érzülete ápolassék és erősíttessék, Dőry Frigyes földbirtokos felszólalt és a következőket mondta:

Német nemzetiségi kérdés a vármegyében nincs, legfeljebb nyelvi kérdés lehet. A lakosság németül érintkezik a jegyzőkkel és hatóságokkal. Ha valamelyik német községben bajok észlelhetők, azok rendszerint gazdaságiak, melyek a magyar községekben is előfordulnak.

A német községeket ép úgy felkarolják, mint a magyar községeket. Sőt az állattenyésztés terén a német lakosság előbbre van, mint a magyar lakosság. Az állatdíjazásoknál az első díjakat rendszerint a német gazdák kapják meg.

Mindezeknél fogva az a vád, hogy a német lakosság el volna nyomva, alaptalan rágalom. Hogyha a kormánybiztosi feladatokat a magyarság és németség között évszázadok óta fennálló érzelmi és lelki egység ápolása és erősítése érdekében oldják meg, amint ezt a kormánybiztos kijelentette, akkor őt közérdekű és hazafias munkájában mindenki támogatni fogja.

Ezek után megbeszéltük a községet érdeklő közügyeket:

- 1.) Birtokreform. A földigénylők ép úgy, mint a zombaiak, özv. Spitzer Gyuláné háború alatt szerzett 2000 holdas birtokát kérték megváltani.
- 2.) Iskolakérdés. 356 tanköteles gyermekből csak 150 van beiskolázva, mert nincs elég iskola. A gyermekek iskoláztatását megnehezíti az a körülmény, hogy a község határa 22 puszta-majorból áll, 40 km széttagoaltságban. Új iskolák építése vétetett tervbe.

Sok gyermek télen azért nem jár iskolába, mert nincs megfelelő ruházata és lábbelije és a szülők attól tartanak, hogy a gyermekek megfáznak és megbetegednek.

A német gazdák az értekezlet után kisebb-nagyobb helyi bajok előterjesztése után azt kérték, hogy gyermekeiket a magyar nyelv mellett jobban tanítsák németül írni, olvasni és számolni, mert a szülők a német tanítás eredményével nincsenek megelégedve.

XVIII. A szerzett tapasztalatok összefoglalása

1.) A lakosságról általában és a vele folytatott tárgyalásokról.

A völgyeségi járás német lakossága rendkívül munkaszerető és szorgalmas, a legnagyobb hegyen is fáradhatatlan hangyaszorgalommal műveli meg a kevésbé termékeny földet is.

A német lakosság a meglátogatott községekben – kivéve Szálka, Bátaapáti és Mórág községeket – jólétnek örvend. Népviselete hasonlít a bácskai német lakosság viseletéhez. Természete, gondolkodása és magatartása azonban a vidék hegyes-völgyes fekvésénél fogva zárkózottabb természetű, egészen más, mint a bácskai és bánáti népé.

Több községi jegyző kijelentette, hogy a lakosság, mikor valamely közügyet intelligens emberekkel meg kellene tárgyalni, alig, vagy egyáltalában nem szokott beszélni. A kormánybiztosi értekezleten a közügyek megbeszélésében azonban általános meglepetésre teljes odaadással és bizalommal vettek részt. Némelyik községben nagyon is hangosak és túlbuzgók voltak, hárman-négyen egyszerre is felszólaltak, amikor őket csendre és a sorrend betartására kellett kérnem.

A kormánybiztosi értekezleteken folytatott sikeres megbeszéléseket a következő eljárással értem el:

Nem hangsúlyoztam soha, hogy mint német kormánybiztos jöttem, hanem a miniszterelnök úr megbízásából látogatom meg a községet, hogy a községet érdeklő gazdasági, szociális és kulturális ügyeket megtárgyaljam és a miniszterelnök úrnak a szükséges intézkedések megtétele végett jelentést tegyek.

Leszegeztem, hogy a hazafias érzésű német lakosságnak továbbra is együtt kell haladnia a magyarsággal, az érzelmi és lelki egységnek megóvása mellett vállvetett erővel kell a honmentő feladatokat megoldaniuk.

A hatóságokkal és a falusi nép hivatott vezetőivel (jegyzővel, lelkésszel és tanítóval) teljes egyetértésben kell dolgoznunk.

A különböző társadalmi osztályoknak, kis-, közép- és nagybirtokosoknak, vállvetett erővel kell dolgozniuk. A keresztény, nemzeti és békés közéleti munka egyedüli útja az ország feltámadásának.

Mikor a hazaszeretet ápolására és erősítésére, a magyar hazához való hűségre hívtam fel a német lakosságot, feltártam az atrocitások felsorolásával a szerb és román uralom alá jutott német lakosság súlyos helyzetét, mely visszakívánkozik a magyar uralom alá.

Ezek után felhívtam a lakosságot, hogy teljes bizalommal vegyen részt a közügyek megbeszélésében és őszintén adja elő kívánságait, mert a vármegye főispánja és alispánja, a járási főszolgabíró és a falusi nép vezetői, a vármegye közéletének irányadó tényezői jóakarattal viseltetnek a német lakosság jogosult érdekei iránt.

A tanácskozásoknál többször az előzőleg felkeresett községekben szerzett tapasztalatokat ismertettem és nyíltan rámutattam az áldozatkészség hiányára, arra a rossz bánásmódra, melyben a rokkant katonákat, hadiözvegyeket és hadiárványokat, valamint a munkásokat részesítik.

Ezzel az ismertetett eljárással tudtul adtam, hogy komoly és hazafias munkát akarok végezni a vármegye közösségével és irányadó tényezőivel, a közigazgatási hatóságokkal és a falu hivatott vezetőivel, teljes egyetértésben, a társadalmi béke megóvása mellett s tényleges bajok orvoslása érdekében.

2.) A lakosság hazafias magatartása és az alldeutsch mozgalom.

A völgyeségi járás német lakosságának hazafias érzülete minden kétségen felül áll. Az a körülmény, hogy a szülők gyermekeknek az anyanyelvükön való tanítását

szorgalmazzák, nem szolgáltathat támpontot és jogalapot arra, hogy a szülőket alldeutsch váddal illessük.

A német lakosság félti anyanyelvét, azt fenn akarja tartani, ápolni akarja. Több helyen azt hozták fel, hogy ha a magyar földbirtokos gyermeke mellé német nevelőket felfogad, hogy az a német nyelvet elsajátíthassa, mennyivel inkább kell akkor a német szülőnek arra törekednie, hogy gyermeke anyanyelvén, németül nyerjen oktatást.

Ennélfogva a német lakosság által az iskolakérdést illetőleg felhozott kérelmet közigazgatási és tanügyi hatóságainknak a legnagyobb lelkiismeretességgel mérlegelniük és amennyiben a kérelem jogosult, azt a fennálló törvények és rendeletek értelmében teljesíteni kell, mert ellenkező esetben felelőtlen elemek az iskolakérdést politikai és sajtó agitáció tárgyává teszik, amely agitáció, hogyha szabadon folyik, helyrehozhatatlan bajokat szokott maga után vonni. Arra mindenképp figyelni kell, hogy a német lakosságba az alldeutsch öntudatot és alldeutsch közszellemet bele ne oltsák, mert ez érzelmi és lelki elkülönülésre vezet, mely nemcsak a magyarságra, hanem magára a németiségre is káros kihatással lesz.

A szélső alldeutsch agitációnak, mely Budapestről, az ország fővárosából kiindulva sajnos szabadon folyik, Tolna megyében is, Kakasdon, Mórágyn és Tevelen mutatkozik, minden körülmények között véget kell vetni.¹¹²

3.) Az iskolakérdés.

A völgyeségi járás német lakossága részéről több helyütt előterjesztett kérelemből és panaszból beigazoltnak látszik, hogy a gyermekeket számolni németül egyáltalában nem tanítják. Emiatt a lakosság felette el van keseredve. A német lakosságnak ugyanis, mint jól gazdálkodó népnek gazdasági, kereskedelmi és üzleti életében sokat kell számolnia és gyermekeivel közösen gazdálkodva, közösen akarja számadásait is megcsinálni. Ilyenkor a gyakorlati élet iskolájában győződnek meg, vajon gyermekeiket az iskolában mily eredménnyel tanítják.

Az egyik német gazda kijelentette, hogy egyébként értelmes fiát még három tojással sem tudja a piacra küldeni, mert a magyar számolást elfelejtette, a német számolást pedig egyáltalában nem tudja.

Az ily és hasonló panaszok, hogyha idejében az illetékes tényezők és hatóságok által nem orvosoltatnak, legerősebb fegyver lesz az országban szabadon folyó legszélsőbb alldeutsch agitációnak.

¹¹² Utalás Jakob Bleyerre és követőire. Erre a tényezőre az egyes községek látogatásánál a jelentés nem tért ki. Az MNNE-ből 1923 nyarán még semmi nem volt észlelhető, alapszabályát csak 1924-ban hagyták jóvá, vagyis addig helyi csoportok sem alakulhattak, egyedül a *Sonntagsblatt* volt elérhető, azt viszont Steuer dicséri. Azaz bármiféle konkrétum említése nélkül írja a fenti mondatokat, részben saját pozíciójának legitimálása érdekében.

Az 1923/1924. tanévben az iskolák látogatásakor a tanfelügyelőnek meg kellene győződnie arról, vajon a gyermekeket németül mely eredménnyel tanítják. Az a panasz, hogy a kir. tanfelügyelő csak az iránt érdeklődik, hogy a gyermekeket magyarul mily eredménnyel tanítják.

Azt hiszem, hogy inkább a tanfelügyelő állapítsa meg, vajon a gyermek német tanítása megfelel-e az előírt követelményeknek és egyidejűleg az esetleges szükséges intézkedéseket megteszi, mintha alldeutsch agitátorok használják ki úgy bel-földi, mint külföldi agitációra a német nyelv elégtelen tanítása miatt keletkezett jogosult panaszokat.

Az iskolakérdésben nem lehet elég tapintattal, óvatossággal, lelkiismeretességgel és szakértelemmel eljárni, mert a német lakosságban minden körülmények között a magyar érzületet ápolni kell, de ebben nemcsak helyes, céltudatos magyar nemzeti, gazdasági és kultúrpolitika, hanem az elengedhetetlen megértés is szükséges a hazafias érzésű német lakosság részéről az iskolaügy terén felmerült és szem elől nem téveszthető jogosult kívánságokkal szemben.

A német lakosság részéről az írás, olvasás és számolásnak német anyanyelven kért becsületes tanítása és ennek tényleges foganatosítása nem válik hátrányára a magyar nemzeti ügynek, de a kérelem megtagadása vagy elhanyagolása helyrehozhatatlan bajokat von maga után és kétségtelenül hátrányára válik a magyar nemzeti ügynek is.

A német gyermekeknek az anyanyelven való tanítása a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak 1923. évi 110478. számú rendelete alapján módot nyújt az anyanyelvnek fokozottabb tanítására. De vajon a 4800/1923. M. E. sz. kormányrendelet és az idézett vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet megszemenő rendelkezéseinél fogva, – melyeknek káros kihatására és végrehajthatatlanságára őszintén rámutattam, – végrehajthatók lesznek-e, illetőleg tényleg végrehajthatnak-e majd és nem veszélyeztetik-e annak, a magyar nemzeti közélet keretein belül könnyen végrehajtható minimális kultúrszükségletnek a kielégítését, amivel a mi derék német lakosságunk kielégíthető, – azt a jövő fogja igazolni.

A tanítói karnak a német községekben kétségtelenül felette nehéz a helyzete. Egyrészt eleget kell tennie a magyar nemzeti érdekeknek, de másrészt eleget kell vagy kellene tennie a német szülők részéről előterjesztett annak a jogosult kérésnek is, hogy a gyermekeik anyanyelvükön írni, olvasni és számolni becsületesen megtanuljanak.

Debrecenben könnyebb a magyar nemzeti álláspontot képviselni, mint például Tevelen, könnyebb a magyar nyelvet Debrecenben tanítani, mint Tevelen.

A tanrendszeren mindenképpen változtatni kell. Felesleges anyaggal ne akarják a gyermekek fejét teletömni, a gyermekeket pedig tanítsák magyarul beszélni és emellett tanítsák a német gyermekeket németül becsületesen írni, olvasni és számolni és én hiszem, hogy ily eljárás mellett hazafias érzésű német lakosságunk

magyar érzületében továbbra is megtartható lesz és a német szülők az iskolai tanítással meg lesznek elégedve.

4.) Gazdasági állapotok.

A lakosság nagyjából nem annyira földművelést, mint inkább állattenyésztést és szőlőművelést folytat. Az agrikultúrát a kevésbé termékeny földön is ritka szorgalommal és odaadással, önfeláldozásig menő munkával űzi.

Az állattenyésztés terén a Tolna vármegyei gazdasági egyesület segítségével, mely rendkívül közhasznú működést fejt ki, valamint a Tolna vármegyei uradalom mintaszerű gazdálkodásán és állattenyésztésén felbuzdulva, a legszebb eredményeket mutatja fel a lakosság.

A Bánát és a Bácska gazdái, a Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesülete révén, melynek alelnöke voltam, Tolna vármegyében szerezte be tenyészállatait.

A szőlőműveléssel foglalkozó lakosság, miután export hiányában borait eladni nem tudja, a legnagyobb anyagi hátrányokat szenvedti és alig várja, hogy borait eladhassa és egyedüli, nélkülözhetetlen jövedelemhez hozzájuthasson.

5.) A közlekedési állapotok.

tűrhetetlenek. A völgyeségi járás német községei nagyjából a közúti közlekedésből és vasúti hálózatból ki vannak kapcsolva. Ezeket az érthetetlen visszásközlásokat valamiképp a lehetőség határai között meg kellene szüntetni.

A közutak, miután kőbányákban nincsen hiány, a lakosság szolgáltatási kötelezettségének és teherviselési képességének teljes mértékben való igénybevételével céltudatos és több éven át foganatosítandó közútépítési program szerint okvetlenül kiépítendőek volnának. A völgyeségi járás német községei megfelelő közúti és vasúti hálózat mellett közigazdasági és kulturális fellendülésnek indulnának.

6.) A német lakosság anyagi gondolkodása és az áldozatkészség hiánya.

Általános a panasz, hogy a völgyeségi járás német lakossága, sok szép tulajdonsága mellett nagyon anyagi gondolkodású és nem áldozatkész. Minden gondolatával és cselekedetével az anyagi érdekek kielégítését szolgálja, a minden áron való meggazdagodásra törekszik. Emellett azután természetesen gyakran oly fukar és kapzsi, hogy lelki és szívbéli fásultsága mellett az emberbaráti szeretet és együttérzés, a kölcsönös támogatás szüksége, a másokkal szemben megkívánt méltányosság és kötelességérzés, ismeretlen fogalmak előtte. A rokkant katonákkal, a hadiözvegyekkel és hadiárvaikkal és a munkásokkal szemben, akikre reá vannak utalva, mint a mindennapi falat kenyérré, alig tanúsítja a lakosság a minimális kötelességérzést, szánalmat és méltányosságot. Ezen a téren megdöbbentő tapasztalatokat szereztem.

Ellenben a vagyonnal dicsekedni, sőt kérkedni, napirenden van.

Igyekeztem ezen a téren is teljes képet nyerni. Megfordultam koldusszegény és dúsgazdag házban egyaránt. A magánlakások Budapesten vásárolt legszebb berendezését, textilárukkal, selyem- és szövetruhákkal telített szekrényeket, 30–40 szoknyával túlterhelt ruhafogásokat, az asztalra vásárolt 5–6 féle terítőt, az 1922. és 1923. évi búzatermással megrakott padlásokat, a sok milliót érő tehennel, a legszebb lovakkal, a felkínált 20 millió koronáért el nem adott 2 muraközi gyönyörű lóval díszített istállókat mind megtekintettem.

A jómódú lakosság az értéktelen bankjegyekkel bármily áron is összevásárol ruhát, bútort, aranyat, karperecet, férfi- és női órát stb., a pénz elértéktelenedésével járó károkat kikerülhessen.

De bármennyire is elragadtak ezek a mesébe illő látványosságok, elszomorodtam, hogy ez a nép kultúrára, közügyre nem akar áldozni, a háború szerencsétlen áldozatai mellett érzéketlenül elhalad, munkásainak a mindennapi tisztességes megélhetést biztosítani hivatott igazságos napszámbért nem akarja megfizetni.

A háború nagyon elrontotta a német lakosságot is és ezért az iskolákban és az iskolán kívüli népoktatás terén a nép- és nemeztmenő feladatokat mielőbb és minél nagyobb sikerrel meg kell oldanunk.

XIX. Javaslatok

Az I–XVIII. fejezet alatt foglaltak alapján javaslataimat legyen szabad a következőkben előterjesztenem.

- 1.) A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium a következőkre vonatkozólag volna megkeresendő:
 - a.) Az I. fejezet 3. pontja alatt foglalt indokoknál fogva a Tolna vármegyei gazdasági egyesület a m. kir. földművelésügyi miniszter úrhoz intézett és másolatban ide mellékelte felterjesztésében bejelentett és az iskolán kívüli népművelés céljait szolgáló diaposzitiv előadásokat a maga részéről is támogassa, az iskolán kívüli népoktatás sikeres felkarolhatása érdekében a mezőgazdasági és kulturális előadások megtartására vonatkozó akció – a m. kir. földművelésügyi miniszter úrral létrejött megállapodás alapján – a vármegyei kultúr- és gazdasági egyesületben egyesítsék.

A Tolna vármegyei német lakosságnak hazafias érzületében való megtartásáról, magyar nemzeti szellemben való működéséről és a magyarság és németiség között évszázadokon át fennálló érzelmi és lelki egység ápolásáról és erősítéséről lévén szó, a kért támogatástól, a szükséges áldozatoktól visszariadni nem szabad. A vármegyei gazdasági egyesület a legmesszebb menő támogatást joggal igényelheti.

A Tolna vármegyei gazdasági egyesület kérelmével kapcsolatban a német lakosságnak iskolán kívüli oktatására vonatkozó fontos feladatoknak mikén-

ti megoldására vonatkozólag általam javasolt és kilátásba helyezett értekezletet a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban tartassék meg.

- b.) A XVIII. fejezet 3. pontja alatt az iskolakérdésre vonatkozólag összefoglalt tapasztalatok, valamint a Kakasdon tapasztaltak és a II. fejezet 3. pontjának második és harmadik bekezdése alatt foglaltak mellett a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr felkérendő volna, hogy a szekszárdi kir. tanfelügyelőséget utasítsam, hogy a magyar nyelvű oktatás mellett az 1923. évi 110478. számú rendelete alapján a németajkú gyermekeknek anyanyelvükön való sikeres tanítására is gondot fordítson.
 - c.) A német iskolakönyvek mielőbb adassanak ki.
 - d.) A III. fejezet 5. pontja alatt foglaltak értelmében a bonyhádi róm. kat., evangélikus és református elemi népiskolák állami segélyének kiutalására vonatkozó kérelem határozathozatal végett a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrral pártolólág közöltessék.
 - e.) A Dörnypatlan községben a 206 beiskolázatlan gyermek beiskolázása, a szükséges iskoláknak kiépíttetése, továbbá özv. Kelety Mártonné, szül. Oberding Anna kiegészítő tanítónőnek Zombán való meghagyása iránt intézkedjék.
- 2.) A m. kir. földművelésügyi miniszter úr a következő intézkedések megtétele végett volna megkeresendő:
- a.) A Tolna vármegyei gazdasági egyesületnek a folyó évi augusztus hó 10-ről 302. szám alatt a m. kir. földművelésügyi miniszter úrhoz intézett felterjesztésében foglalt azt a kérelmét, hogy a mezőgazdasági diapositív előadások megtartásához megfelelő anyagi támogatás engedélyeztessék, az említett felterjesztésben, valamint az I. fejezet 3. pontja alatt foglaltaknál fogva lehetőleg teljesítse és a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrral létesítendő megállapodás alapján a gazdasági és kulturális előadások a vármegyei gazdasági és kulturális egyesületben egyesíttessenek.
 - b.) A kaksdi molnárok miatt emelt és a II. fejezet 2. pontja alatt ismertetett panasz orvosoltassék.
 - c.) A gazdasági vonatkozású hirdetmények a II. fejezet 4. pontja alatt foglaltaknál fogva német nyelven is adassanak ki.
 - d.) A német lakosság, mely úgy hazafias érzületénél, mint gazdasági erejénél fogva a magyar állami és közigazdasági életben nagy értéket képvisel, a IV. fejezet 3. pontja alatt foglaltak értelmében ugyancsak letelepíttessék.
 - e.) Szálka, Bataapáti és Mórágy községek részére, melyek a völgyeségi járásnak legszegényebb községei és a hegyes-völgyes, kevésbé termékeny földek a lakosság megélhetését nem biztosítják, Bataaszék határában lévő vallásalapítványi földekből, melyeket Rosenberg Mátyás bérel, a kishaszonbérletek létesítése végett az eljárás indíttassék meg.

- f.) A hidegvérű lovak tenyésztése iránt Nagymányok község lakossága részéről előterjesztett és a VIII. fejezet alatt ismertetett kérelem lehetőleg teljesíttessék, mert a hegyes vidéken a szántáshoz erősebb lovak szükségeltetnek. A völgyégi járásban magyar ló nincs. A hidegvérű ménhez Ráckozárra és Mágocsra fél napig kell utazni.
- g.) A tenyész bikák kötelező biztosítása alól Kismányok és Majos község felmentést kérnek, mert az elrendelt biztosításért túl magas díjat kell fizetniük és a biztosított összegnek csupán 80%-át kapják és érdekeiket önbiztosítással is megóvhatják. Például Majos község oly magas biztosítási díjat fizet 5 bika után, hogy 4 év alatt egy bika ára rámegegy a biztosításra.
- h.) A munkáskérdésre a m. kir. földművelésügyi miniszter úr figyelme a Mucsfa községben szerzett és a XII. fejezet 2. pontja alatt foglalt tapasztalatok alapján hívassék fel.

3.) A m. kir. belügyminiszter úr megkeresendő volna:

- a.) A bonyhádi kisgazdáknak a belterületen megtagadott cséplésre vonatkozó panasza a III. fejezet 8. pontja alatt foglaltak értelmében határozathozatal végett határozzon.
- b.) A völgyégi járás német községeinek ifjúsága, éjjeli csatangolása és züllése miatt a IV. fejezet 6. pontja alatt foglaltaknál fogva megrendszabályoztassék.
- c.) Apar és a többi községben az amerikai útlevélek vízumának kijárása miatt emelt és a XI. fejezet 4. pontja alatt ismertetett panasz, melyre úgy a járási fősolgabíró, mint a lakosság jogorvoslatot kért, vizsgáltassék meg és a szükséges intézkedés foganatosíttassék.

Amidőn ezt kötelességszerűleg javaslom, tisztelettel kijelentem, hogy lehetetlennek tartom, hogy Koszó István államtitkár úr által jóhiszeműleg kiállított ajánlólevelével visszaélést elkövessenek.

- d.) A teveli téli fonódáknak a XV. fejezet 6. pontja alatt foglaltaknál fogva szükségessé vált megrendszabályozása iránt Tolna vármegye törvényhatósági bizottsága a fonódákra vonatkozó vármegyei szabályrendelet kiegészítésével olyképp intézkedjék, hogy csakis a szülők felügyelete mellett jöhessen össze az ifjúság. Amennyiben ezt a rendelkezést megszegnék, a fonódák, valamint a vasárnapi táncmultságok be lesznek szüntetve.

4.) A m. kir. munkaügyi és népjóléti miniszter úr megkeresendő volna:

- a.) Megfontolás és kormányintézkedés tárgyává tétessék, hogy mindegyik község előljáróságának jogában áll a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvak érdekében a községi gazdáktól bizonyos számú fuvarig igénybe venni.

A völgyégi járás német községeiben kötelességszerűleg a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvak sorsa iránt is érdeklődtem. A különböző látogatások alkalmával

felkértem a községi bírót, hogy vezessen valamelyik zsellér, hadirokkant és hadiözvegy lakására, hogy tőlük közvetlenül megtudjam, hogy mi a kívánságuk és panaszuk.

Minden házban a családfő elvesztése felett érzett szomorúságot észleltem, a kenyérkereső apa hiányát, az elhagyatottság és támogatás hiánya miatt hangosan megnyilatkozó keserves panaszokat hallottam.

Azt hinné az ember, hogy a világháború leírhatatlan borzalmasságai folytán végre több helyet adunk szívünkben, lelkünkben az emberbaráti szeretetnek, hogy a világháborúnak, ennek a legbűnösebb korszaknak véres könnyeit letörölhessük, szükségnek, szegénységnek, elmaradottságnak és igazságtalanságnak, melyek hangosan nyilvánítják panaszukat és segítségért kiáltanak, tőlünk telhetően elejét vegyük.

Sajnos, az emberbaráti együttérzés, a háború szerencsétlen áldozatai iránt megkövetelhető kötelességérzés teljes hiányát, az érzéketlenséget, az elfásultságot, sőt a lelketlenséget észleljük.

A rokkant katona, a hadiözvegy nem tudja a szomszéd vagy távolra eső községben lakó körorvost elhozatni, mert nincs kocsija és a fuvarért kért 10–20–30.000 koronát nem tudja megfizetni.

Az egyik hadiözvegy sírva panasolta, hogy 2 holdas kis gazdasága pusztulásnak indult, mert az udvarban fekvő trágyát nincs, aki kihordja és a fuvarerét kért bért nem tudja megfizetni.

A hadirokkantak, hadiözvegyek panaszainak hallatára felvetődött bennem az a gondolat, vajon nem volna-e indokolt, hogyha a község gazdáit, különösen a háború alatt felmentve volt gazdákat arra köteleznék, hogy a háború legszerencsétlenebb áldozatainak betegség esetén az orvost kocsin elhozassák, a házuk környékén felmerülő munkák elvégzéséhez 1–1 fuvar rendelkezésre bocsátásának. Az ilyen és más hasonló segítség kétségtelenül jelentékenyen enyhítené azokat a fájdalmakat, melyeket a háború szerencsétlen áldozataival együtt tartozunk viselni.

- b.) Bonyhádon és Mucsfán a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák részére járó ellátási díjak idejében utaltassanak ki, mert az ellátási díj amúgy is alacsony és a pénz sajnálatos elértéktelenedése folytán a nagy késedelemmel kiutalt pénz a legégetőbb szükségletek kielégítését egyáltalában nem fedezi.
- c.) Bonyhádon 500 ellátatlanról, akik legnagyobb részét az értelmiséghez tartoznak (evangélikus lelkészek, tanárok özvegyei, elaggott postamesternők és táblabírák nővérei) gondoskodást kérnék.

- 5.) A m. kir. igazságügy miniszter úr megkeresendő volna, hogy Izmény község bírójának meggyilkolására vonatkozó tárgyalási iratokat a X. fejezet 4. pontja alatt foglaltak értelmében felülvizsgálat végett kérje fel.

6.) A m. kir. külügyminiszter úr Tolna vármegye alispánjának előterjesztésére az I. fejezet 2. pontja alatt foglaltak értelmében megkeresendő volna, hogy diplomáciai úton keresse meg a német birodalmi kormányt, miszerint hasson oda, hogy a német birodalmi Schutzbund alldeutsch agitációját Magyarországon szüntesse be. A magyarországi német lakosság helyzetének, az alldeutsch agitációnak és annak káros kihatásainak feldolgozásával a német kormánybiztos bízassék meg.

7.) A m. kir. pénzügyminiszter úrral közlendő volna:

- a.) Az izményi lakosság panaszkodott, hogy a bonyhádi kir. adóhivatalban a tisztviselőkkel nem tud anyanyelvén értekezni.
- b.) Az adókönyvecskékben a magyar szöveg mellett németül is legyen feltüntetve a rovatszöveg felirat, hogy a németajkú lakosság megértse és megtudja, hogy mire és mily adót fizet.
- c.) Mórágyszéki községnek szőlőműveléssel foglalkozó lakossága által az adóztatásra vonatkozólag felhozott és a VII. fejezet 3. pontja alatt említett panasz a pénzügyminiszter úrral közlendő volna.

8.) A m. kir. kereskedelemügyi miniszter úr a következő intézkedések megtételére volna felkérendő:

- a.) A Hidas–Bonyhád vasúti állomás és a Bonyhád község között Transdanubia R. T. által 3 ½ km távolságban létesített vasúti teherforgalom mellett legalább a fontosabb vonatokhoz a bonyhádi lakosság kérelméhez képest a személyforgalom is lebonyolítottassék.
- b.) A III. fejezet 3. pontja alatt foglaltak értelmében a bonyhádi szövögyárra a kereskedelemügyi miniszter úr figyelme felhívandó volna.
- c.) A völgyeségi járás német községeinek közlekedési állapotai a XVIII. fejezet 5. pontja alatt foglaltak értelmében a kereskedelemügyi miniszter úrral közlendők volnának.

Ugyancsak közlendők volnának a konkrét kérelmek és javaslatok, és pedig: Cikó község kérelme a IV. fejezet 7. pontja, Szálka község kérelme az V. fejezet 3. pontja, Tevel község kérelme a XV. fejezet 2. pontja értelmében.

- d.) Mórágyszéki község az országos vásár engedélyezése iránti kérelmet a kereskedelemügyi miniszter úr által elintéztetni kéri.
- e.) A nagymányoki község határában lévő Esztergom–Szászvári Kőszénbánya R. T. munkásai ellen a lakosság emelt panasz a VIII. fejezet 4. pontja alatt foglaltak értelmében a m. kir. kereskedelemügyi miniszter úrral oly hozzáadással volna közlendő, hogy a panasz megszüntetésére vonatkozólag kilátásba helyezett intézkedés foganatosítását legfőbb felügyeleti jogánál fogva ellenőrizze.

f.) Tevel község lakossága azt panaszolta, hogy hetenként csak egyszer kap csomagpostát és azt kéri, hogy csomagpostát naponként kapjon. Háború előtt naponként kétszer is kapott csomagpostát.

9.) Az Országos Földbirtokrendező Bíróság a következőkre vonatkozólag volna megkeresendő, illetőleg az O. F. B.-val közlendő volna:

a.) A magyarországi német községek lakosságfeleslege is, Tolna, Baranya, Pest és egyéb németlakta vármegyékből a vagyonszállásnak földben való leróvása alkalmával eszközözendő letelepítések alkalmával a német kormánybiztos bekapcsolása mellett az O. F. B. által esetről-esetre hozandó határozatok alapján letelepítésre előjegyzésbe veendő és annak idejében letelepítendő volna.

A magyarországi német lakosság államhűségénél, magyar nemzeti érzületénél és asszimilálódásánál fogva a magyar nemzetnek legerősebb oszlopa, a magyarságnak testvére és legmegbízhatóbb fegyvertársa.

A német lakosság nagy munkaszeretetenél, hangyaszorgalmánál, kitartásánál és szívósságánál, nagy nemzetgazdasági erejénél fogva a magyar közgazdaságnak nélkülözhetetlen tényezője. A modern agrikultúra, az intenzív állattenyésztés és tejgazdaság, a kendertermelés terén, a legnagyobb akadályok közepette is a magyarországi német lakosság elévülhetetlen érdemeket szerzett és legszebb gyakorlati példát mutatott az ország egyéb lakosságának, hogy miként kell legbelterjesebben gazdálkodni.

A magyar kultúrát a magyar és német lakosság együtt teremtette meg.

Ennélfogva mind magyar nemzeti, mind nemzetgazdasági szempontból helyrehozhatatlan gazdasági, kulturális és erkölcsi veszteség volna a magyar nemzetre, hogyha a német lakosság pusztulásnak indulna, mely egyes községekben a községi határ csekélyebb kiterjedésénél és a lakosság nagy szaporodásánál fogva, a munkaalkalom és kenyérkereset hiányában boldogulni nem tud.

Az ország jövője szempontjából, a honmentő feladatok megoldása érdekében a magyarországi német lakosság letelepítését, a gazdasági boldogulás lehetőségének biztosítását a legsürgetőbb kormányzati feladatnak tekintem, mert mint a régi Magyarország felvirágoztatását a magyar és a hazafias érzésű német lakosság vállalt erővel végzett közgazdasági és kulturális munkájának köszönhetjük, hasonlóképp az ország újjáépítését célzó munkát is a magyar és német lakosságnak együtt kell végeznie.

b.) A Bátaszék község határában fekvő és Rosenberg Mátyás által kibérelt vallásalapítványi földek egy részére Szálka, Bátaapáti és Mórág községek lakossága javára a kisbérlet, illetőleg kényszerbérlet iránti eljárás az említett községek lakosságának kérelmére elrendelendő volna.

Nevezett községek a völgyeségi járás legszegényebb községei, melyeknek lakossága az ötödik-hatodik község határában kénytelen kenyerét megkeresni.

A községek határai csekély kiterjedésűek. Egy lélekre alig jut 1 hold föld. 300 méter magas hegyen kapával művelik meg a földet, a trágyát fejükön viszik fel. A lakosság a legmostohább viszonyok között küzd a létért, holott hangyaszorgalmánál és kiváló munkásságánál fogva inkább a közelben fekvő vallásalapítványi földek megművelésére volna hivatva.

Rosenberg Mátyás állítólag jól gazdálkodik a vallásalapítványi földeken, de mégis hivatlan bérlője az említett földeknek, mikor a nevezett községek német lakossága, mely ugyancsak jól gazdálkogna, pusztulás elé néz.

c.) Szálka, Bataapáti és Mórág községek lakossága által a bátaszéki vallásalapítványi földekre, Grábóc község által a Hónig-féle ingatlanra, Izmény, Tevel, Zomba és Dőrypatlan községek által kért birtokmegváltási eljárás lehetőleg mielőbb fejeztessék be.

Mórág községnek VII. fejezet 1. pontja alatt foglalt panasza az O. F. B.-gal közlendő volna.

10.) A német heti lap kérdése.

Szekszárdon a vármegyeházán az alispán úr elnöklete alatt tartott értekezleten megbeszélés tárgya volt az az eszme is, hogy Tolna vármegye német lakossága részére „Bonyhád és vidéke” című magyar és német szövegű hetilap adassék ki.

A lapot Kovách nevű rokkant tiszt délvidéki menekült óhajtja kiadni a budapesti Stadium nyomdában és az egységes párt az említett lap kiadásához szubvenciót is helyezett kilátásba.

Az említett lapot a „Wochenpost” című magyar–német szövegű lap mintájára akarják kiadni és arra kértek, hogy a lap kiadására hívjam fel Nagyméltóságod nagybecsű figyelmét és a lap részére eszközöljem ki megfelelő szubvencióját. Kovách úr pedig levélben arra kért, hogy vállaljam a lap német részének szerkesztését.

A vármegyei értekezleten kijelentettem, hogy a kérelmet előterjesztem, de az említett lapok kiadásának szükségét és célszerűségét nem oszthatom. A „Wochenpost” bármily igyekezettel is szerkesztik, nincsen a német lakosság felfogásának és gyakorlati életszükségleteinek megfelelőleg szerkesztve és nem szolgálja német szövegével a magyarországi német lakosságnak magyar nemzeti szellemben való nevelését és erősítését, amint erre szükség volna.

Ha valaki annyira tud magyarul, hogy magyar lapot olvashat és olvasni akar, megrendeli valamelyik magyar lapot, mely magyar nyelven jobban tájékoztatja az olvasóközönséget, mint a felemás „Wochenpost”.

Legyen szabad csak egy-két közleménnyel nézetemet igazolni:

„Nachrichten” cím után olvasható: „Bizalom Bethlen Istvánnak és politikájának.” (Debrecen bizalmi szavazata.) Ezt a hírt németül kellett volna hozni, hadd olvashassa és megérthesse mindenki, hogy az ország bizalommal van Nagyméltóságod politikája iránt.

„Die Welt” cím alatt a következő magyar közlemény olvasható: „Németországi lapok és a magyarországi németiség egyenjogúsága.”

Ezt a közleményt is németül kellett volna hozni, mert nem mindenki tud magyarul.

A „Wochenpost”, mely mögött sokak állítása szerint Baross János nemzetgyűlési képviselő áll, egyáltalában nem felel meg annak a hivatásnak, melyet a német lakosság körében kellene betöltenie, a községi jegyzői irodákban az íróasztalon felbontatlanul hever, a lapot nem olvassák és a „Sonntagsblatt”-tal a versenyt nem tudja felvenni, kár a szubvencióért, a nyomdafestékért és a papírért, melyet a lapra szánnak.

A „Bonyhád és vidéke” című lapnak tervbe vett kiadását és támogatását nem javaslom.

A sok német hetilap szétforgácsolja az erőket és nem szolgálják azokat a közérdekű feladatokat, melyeket a kormány a német lakosság gazdasági és kulturális szükségleteinek kielégítése érdekében a kormánybiztosság felállításával maga elé tűzött.

A német nyelvű hetilap kiadására vonatkozólag leszek bátor legközelebb külön előterjesztést tenni.

Midőn a völgyeségi járás német községeinek meglátogatásáról az ügy érdekében a legnagyobb őszinteséggel és teljes meggyőződéssel jelentésemet megteszem, mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy javaslataim alapján a szükséges intézkedéseket idejében foganatosíttatani méltóztassék, hogy a tolnavármegyei derék német lakosságot jogosult érdekeinek a magyar nemzeti közélet keretein belül való kielégítése mellett a magyar nemzeti gondolatvilágnak továbbra is megtarthassuk.

Budapest, 1923. évi szeptember hó 10-én.

Kormánybiztos

Források

MNL TVL IV. B. 401. Tolna vármegye főispánjának iratai 1877–1950. b) Általános iratok 1918–tól, az 1923. év doboza.

Népszámlálás 1920 = Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények 69.)

Felhasznált irodalom

- Déri 1915 = Déri Gyula: A szabadoktatás története, elmélete és 1912–13. évi eredményei. Budapest, 1915.
- Dévavári 2018 = Dévavári Zoltán: Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Jelentések, emlékiratok – Magyarok, németek és bunyevácok a Bácskában (1942–1943). Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények, Budapest, 2018. 593–660.
- Dobos 2001 = Dobos Gyula: A Perczelek. Szekszárd, 2001.
- Eiler 2020 = Eiler Ferenc: Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Budapest, 2020. 11–46.
- Farkas 1993 = Farkas József: A birtokos parasztság önálló politikai erővé válása a XX. század elején. Agrártörténeti Szemle, 35. (1993:1–4), 209–250.
- Grósz 2014 = Grósz András: A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). [Doktori disszertáció], Budapest, 2014.
- Grósz 2020 = Grósz András: Keresztutakon. Adalékok a katolikus egyház és a magyarországi németység két világháború közötti kapcsolatához. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Budapest, 2020. 65–86.
- Kállai 2023 = Kállai Ernő: Nemzetiségi oktatás a magyar iskolarendszerben. Regio 31. (2023:1), 104–132.
- Marchut 2014 = Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest – Budaörs, 2014.
- Marchut 2020 = Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Budapest, 2020. 47–64.
- Rózsa 2006 = Rózsa Mária: Magyarországi német nyelvű sajtó 1921–2000. Bibliográfia. (Kétnyelvű), Budapest, 2006.
- Sajti 2012 = A. Sajti Enikő: „Tapasztalatok a megszállott délvidéki területekről.” Steuer György államtitkár jelentése a Délvidék szerb megszállásáról, 1919. szeptember 28. Limes 25. (2012:4.), 43–56.
- Sajti 2016 = A. Sajti Enikő: Várady Imre irathagyatéka. In: A. Sajti Enikő (szerk.): Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikusi iratai. Újvidék, 2016. 7–86.

- Seewann 2015 = Seewann, Gerhard: A magyarországi németek története 2. 1860–2006. Budapest, 2015.
- Solymár 2003 = Solymár Imre: A Dél-dunántúli németek mentalitása. Bonyhád, 2003.
- Spannenberger 1999 = Spannenberger, Norbert: György Steuer, Regierungskommissar für die deutsche Minderheit in der Bethlen-Ära. *Suevia Pannonica* 17 (27) (1999), 65–80.
- Spannenberger 2005 = Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Budapest, 2005.
- Spannenberger 2009 = Spannenberger Norbert: Az író felelőssége avagy hogyan némult el a hidasi harang? In: Virári, Zsolt (Hrsg.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag.* Pécs, 2009. 87–104.
- Stöckert 2014 = Stöckert Dávid: A Harmadik Birodalom németéppolitikája Magyarországon – magyarnémetek Németország árnyékában (1938–1945). [Doktori disszertáció], Budapest, 2014.
- Szöts 2001 = Szöts Zoltán: Zsidók, németek, magyarok együttműködése a bonyhádi pénzintézetekben. In: *Kisebbségek együttélése* 3. Pécs, 2001. 109–114.
- Udvarvölgyi 2008 = Udvarvölgyi Zsolt: Meskó Zolán: egy politikusi pályakép. [Doktori disszertáció], Miskolc, 2008.
- Vitári 2015 = Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944.* Pécs, 2015.
- Vitári 2018 = Vitári Zsolt: Még egyszer a hidasi harangról? In: Vitári Zsolt (szerk.): *Globális vetületek. Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára.* Pécs – Budapest, 2018. 307–314.
- Vitári 2019 = Vitári, Zsolt: *Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen.* *Diké* 3 (2019:2), 118–144.
- Vitári 2020 = *Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció. Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése.* In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiséppolitika és helyi közösségek.* Budapest, 2020. 143–166.
- Vitári 2023 = Vitári, Zsolt: *Generative Sozialisation und/oder ethnische Mobilisierung. Deutschungarische Kinder und Jugendliche im Volksbund und in der Deutschen Jugend.* Münster – New York, 2023.
- Vitári 2024 = Vitári Zsolt: „A Magyarországra menő német gyarmatosok a bajor, sváb, frank és rajnai kerületek legalább való söpředékéből való”. In: Benke László (szerk.): *Legendás csontoktól egy matrózlázadásig.* Budapest, 2024. 212–219.